

บทที่ ๒

องค์ประกอบยศขุนนางไทย

และ

การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งขุนนางในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคหลัง

องค์ประกอบยศขุนนางไทย

ประเพณีศักดิ์สิทธิ์ของขุนนางไทยแต่โบราณ ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ ยศหรือบรรดาศักดิ์ นามบรรดาศักดิ์หรือราชทินนาม ตำแหน่ง และดวงตราหรือตราประจำตำแหน่ง^{๑๔๘} ขุนนางไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นลำดับมานั้น ปรากฏว่าได้มีธรรมเนียมแต่งตั้งข้าราชการจากสามัญชน และจากเจ้านายในพระบรมวงศานุวงศ์ให้ดำรงยศบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางสืบสกุลวงศ์เสมอมา ดังมีหลักฐานปรากฏในประกาศพิชิตสมโภชพระนครครบ ๑๐๐ ปี ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้ทรงประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ปราบปรามเสี้ยนศัตรูทั้งภายในภายนอกราบคาบ แลได้ตั้งพระบรมราชวงษประจวบนี้ สืบสันตติวงศ์เนื่องมาถึง ๕ พระองค์ทั้งแผ่นดินปัตยุบันนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งไต่เถลิงถวัลยราชสมบัติแต่ประสูติแล้วสืบต่อ ๆ มา ก็ได้ทรงทูลบำรุงชุบเลี้ยงพระบรมวงษานุวงษข้าราชการให้ดำรงยศบันดาศักดิ์สืบตระกูลวงษเนื่อง ๆ มา...^{๑๔๙}

^{๑๔๘} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๔๑) (พิมพ์ครั้งที่ ๒; ม.ป.ท., ๒๕๐๓), หน้า ๓๘.

^{๑๔๙} "ประกาศเอกซธิเบินที่ ๑," ราชกิจจานุเบกษา, ๑ (จ.ศ., ๑๒๔๓, พ.ศ. ๒๔๒๔), ๒๑.

นอกจากนั้นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีพระบรมราชานุญาตเนื่องในการที่เจ้านายได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางว่า "ธรรมเนียมในราชตระกูล กรุงสยามนี้แปลกกว่าประเทศที่ข้างหลายอย่าง คิวราชตระกูลนั้นมีมาก หลายถึงหลายสายนัก แต่มีเวลาที่เปลี่ยนลงเป็นขุนนาง ได้เร็วกว่าประเทศอื่น ๆ เจ้านายจึงไม่สู้มากเหลือเกิน..."^{๑๕๐} ดังนั้นการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาเจ้านายเป็นขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ พร้อมทั้งพระราชทาน บรรดาศักดิ์และตราประจำตำแหน่ง จึงเป็นเรื่องที่สมควรกล่าวถึง เช่นเดียวกับที่ไต่ทรงพระราชทานแก่ขุนนางสามัญชนโดยทั่วไป เพราะถือเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่แก่บุคคลและสกุลวงศ์ของผู้นั้นอันหาที่เปรียบมิได้ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ยศขุนนางไทยประกอบด้วยองค์ ๔ โดยเหตุที่ขุนนางในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีบรรดาเจ้านายในราชสกุลอยู่มาก จึงควรกล่าวถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องยศขุนนางก่อน

ยศ คือเครื่องกำหนดหมายฐานะหรือชั้นของบุคคล^{๑๕๑} หรือฐานันดรที่กำหนดระเบียบตามลำดับชั้น ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไต่ทรงกำหนดฐานันดรนี้เป็น ๒ ประเภท คือ ยศประจำตัว และยศประจำตำแหน่ง^{๑๕๒} ยศประจำตัวเป็นยศที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ ยศ

^{๑๕๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม (พระนคร: โรงพิมพ์มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑), หน้า ๑.

^{๑๕๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๗๓๕.

^{๑๕๒} "พระราชบัญญัติระเบียบฐานันดรข้าราชการฝ่ายพลเรือน ร.ศ. ๑๓๐,"

ประจำตัวได้แก่ ยศมหาอำมาตย์ อำมาตย์ รองมหาอำมาตย์ เป็นต้น ส่วนยศประจำตำแหน่งนั้น ตำแหน่งใดที่ทรงพระกรุณาให้กำหนดว่ามียศชั้นใด ผู้รับราชการในตำแหน่งนั้นก็มียศตามที่กำหนดประจำตำแหน่งไว้ตลอดเวลาที่รับราชการในตำแหน่ง จะพ้นจากยศประจำตำแหน่งเมื่อผู้นั้นออกจากตำแหน่งนั้น ๆ ยศประจำตำแหน่งเป็นยศที่ไม่มีสัญญาบัตร^{๑๕๓} ส่วนเจ้านายในราชสกุลคำทรงยศ ๒ ประเภท คือ สกุลยศ และ อีสริยยศ

สกุลยศ คือ ยศที่เกิดเป็นเจ้านายชั้นใดชั้นหนึ่ง สกุลยศเจ้านายมีมาแต่โบราณตามที่ปรากฏในพระราชกำหนดศกฏมนเทียรบาล^{๑๕๔} ซึ่งมีบัญญัติไว้ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) สมัยกรุงศรีอยุธยาในปีจุลศักราช ๗๒๐ แบ่งเจ้านายออกเป็น ๔ ชั้น

ชั้นที่ ๑ "สมเด็จพระพุทธเจ้า"^{๑๕๕} คือ พระเจ้าลูกยาเธอประสูติในพระอัครมเหสี ทรงดำรงพระยศใหญ่กว่าเจ้านายทั้งปวง และประทับ ณ พระมหานคร หรือเมืองหลวง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงออกประกาศยกเลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ซึ่งเคยมีมาตามราชประเพณีโบราณสืบมา แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตำแหน่งนี้มีโคคำรองอยู่เสมอไป บางแผ่นดินจึงจะทรงแต่งตั้ง ดังนั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลนี้ถึงวคต จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าในปี จ.ศ. ๑๒๔๗ (พ.ศ.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๕๔} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๖๔ - ๑๕๔, "กฎมนเทียรบาล."

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, I, หน้า ๗๐ - ๗๑.

๒๔๒๘^{๑๔๖} ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใ้หม้การพระราชพิธีรับพระปรมาภิไธย และสถาปนา สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าราชกุมารพระองค์ใหญ่ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ขึ้นเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร^{๑๔๗} และดำรงตำแหน่งรัชทายาท นับว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เป็นพระองค์แรกในพระบรมราชจักรีวงศ์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตำแหน่งพระยศเดิมซึ่งบัญญัติไว้ในกฎมณเฑียรบาลว่า สมเด็จพระหน่อพุทธเจ้า จึงเปลี่ยนไป ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงตรากฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ มาตรา ๔ ข้อ (๘) มีความว่า "(๘) "สมเด็จพระหน่อพุทธเจ้า" คือสมเด็จพระบรมราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหสี"^{๑๔๘} ดังนั้นความหมายคำว่า สมเด็จพระหน่อพุทธเจ้า จึงตรงกับกฎมณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยา ส่วนพระรัชทายาทตามกฎมณเฑียรบาล ฉบับ พ.ศ. ๒๔๖๗ นั้น ได้บัญญัติตาม มาตรา ๔ ข้อ (๑) และ ข้อ (๒) ว่าดังนี้

(๑) "พระรัชทายาท" คือเจ้านายเชื้อพระบรมราชวงศ์พระองค์ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไคทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สมมตขึ้น เพื่อเป็นบุตรทรงสืบราชสันตติวงศ์สนองพระองค์ต่อไป

^{๑๔๖} เสถียร ลายลักษณ์ (และคนอื่น ๆ), รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก
กฎหมาย จ.ศ. ๑๒๔๐ - ๑๒๔๙ (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมล์, ๒๔๙๔), X, หน้า ๒๓๓

- ๕.

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, XI, หน้า ๒๓ - ๔.

^{๑๔๘} "กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๑ (๒๑ พฤศจิกายน, ๒๔๖๗), ๒๐๐.

(๒) "สมเด็จพระบุพราข" คือพระรัชทายาทที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นเป็นตำแหน่งสมเด็จพระบุพราข โดยพระราชทานบุพราชาภิเษกหรือโดยพิธีอย่างอื่นสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ^{๑๙๙}

กฎหมายเทียบบาลฉบับ พ.ศ. ๒๔๖๗ นี้ คงใช้มาจนถึงปัจจุบัน

ชั้นที่ ๒ เจ้าฟ้าลูกหลวงชั้นเอก^{๒๐๐} เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินและพระราชมารดาต้องเป็นพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินเช่นกัน จึงเรียกพระราชโอรสในชั้นนี้ว่า ลูกหลวงเอก ทรงครองหัวเมืองชั้นเอก คือ พิษณุโลก สุโขทัย และนครราชสีมา เป็นต้น

ชั้นที่ ๓ เจ้าฟ้า ลูกหลวงชั้นโท^{๒๐๑} ได้แก่พระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินพระมารดาเป็นพระราชนัดดา [หลาน] ของพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง ไครครองเมืองชั้นโท คือ สวรรคโลก สุพรรณบุรี เจ้านายชั้น เจ้าฟ้าซึ่งเป็นลูกหลวง มี ๒ ชั้นดังกล่าวมานี้ เป็นผู้มียศสิทธิ์ไครครองเมืองลูกหลวง สามัญชนจึงเรียกเจ้าเมืองว่า เจ้าฟ้า เพราะประสงค์จะยกย่องพระเกียรติยศเสมือนหนึ่ง "เป็นเจ้ามาจากฟ้า"^{๒๐๒}

ชั้นที่ ๔ พระเยาวราช^{๒๐๓} คือราชโอรสอันเกิดด้วยพระสนม ไม่มีพระยศเป็น

^{๑๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๙ - ๒๐๐.

^{๒๐๐} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๙๑, "กฎหมายเทียบบาล"

^{๒๐๑} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๒๐๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๕.

^{๒๐๓} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๙๑.

เจ้าฟ้า เจ้านายตามลำดับชั้นที่ ๑ ถึงที่ ๔ นี้เป็นธรรมเนียมมีมาตามกฎมณเฑียรบาล
ต่อมาได้ยกเลิกธรรมเนียมให้เจ้านายไปครองเมืองเนื่องจากเกิดการแย่งชิงราชสมบัติ
กันขึ้นหลายครั้ง ถึงกระนั้นยศเจ้านายชั้น เจ้าฟ้า ยังคงดำรงอยู่กับเจ้านายผู้มีฐานันดร-
ศักดิ์เป็นลูกหลวง หรือหลานหลวง ในระยะหลังยศสมเด็จพระพุทธเจ้า พระราชโอรส
ในพระอัครมเหสีก็สูญหายไป คงเหลือพระยศเพียงเจ้าฟ้า เพราะพระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรง
ยกย่องพระอัครมเหสีองค์ใดให้ทรงดำรงฐานันดรศักดิ์เหลื่อมล้ำกันนัก^{๒๐๔} พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายว่าด้วยเรื่องผู้มียศควรจะเป็นเจ้าฟ้า
ตามธรรมเนียม ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระองค์ท่านว่า มี
๘ ประการ^{๒๐๕} ดังต่อไปนี้

(ก) เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงปราบดาภิเษกใหม่ ทรงสถาปนา พระพี่ยาเชอ
พระพี่นาง พระน้องยาเชอ พระน้องนางที่ร่วมพระชนกชนนี และพระโอรสในพระบรมวงศ์
องค์ใดองค์หนึ่งขึ้นเป็นเจ้าฟ้าได้

(ข) พระราชโอรส ประสูติแต่ลูกหลวง หรือพระราชธิดาในพระเจ้าแผ่นดิน นับ
ว่าเป็นเจ้าฟ้าตรงตามตำแหน่ง

(ค) พระราชโอรส ประสูติแต่หลานหลวง หรือพระราชนัดดาของพระเจ้าแผ่นดิน
ซึ่งได้รับการสถาปนาให้ดำรงยศชั้นพระองค์เจ้าก่อน พระราชโอรสจึงจะทรงดำรงพระยศ
เจ้าฟ้าได้

(ง) พระราชโอรสในเจ้าประเทศราช ทรงดำรงพระยศเจ้าฟ้าตามธรรมเนียม

^{๒๐๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๖.

^{๒๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖ - ๒๔.

(จ) พระโอรส พระธิดา ในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ หรือพระเจ้าลูกเธอ แม้จะทรงมีพระบิดาเป็นพระองค์เจ้า หรือพระองค์เจ้าต่างกรมก็ดี พระโอรส พระธิดาพระองค์นั้น คงดำรงพระยศชั้น เจ้าฟ้า ตามราชินิกุลฝ่ายพระมารดา

(ฉ) พระโอรส พระธิดาในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ซึ่งพระมารดาเป็นเจ้าฟ้า จะดำรงพระยศเจ้าฟ้าใดต่อเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดฯ แต่งตั้ง

(ช) พระราชบุตรในพระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีพระมารดาเป็นธิดาของเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ ผู้มีความดีความชอบ เมื่อแรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาโปรดฯ แต่งตั้ง ก็ดำรงพระยศชั้นเจ้าฟ้าได้

เจ้านายอื่น ๆ นอกจากเจ้าฟ้าที่กำหนดไว้ ๗ ชั้นนี้ไม่เป็นเจ้าฟ้า ฉะนั้นสกุลยศชั้นเจ้าฟ้า จึงนับว่าเป็นยศชั้นสูง "เป็นยศหัวหน้าของเจ้านายทีเดียว"^{๒๐๖}

สกุลยศชั้นรองแต่เจ้าฟ้าลงมา คือ พระองค์เจ้า^{๒๐๗} พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งสกุลยศชั้นพระองค์เจ้าออกเป็น ๕ ชั้น^{๒๐๘} คือ

^{๒๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๒๐๗} [สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ], "อธิบายว่าด้วยยศเจ้า," จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ รัตนโกสินทร์, รวบรวมโดย กรมพระสมมตอมรพันธุ์, หน้า ๓.

^{๒๐๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๒๗ - ๘.

(ก) พระราชบุตร พระราชบุตรีของพระเจ้าแผ่นดิน ที่ประสูติจากพระสนม หรือเจ้าจอมมารดา มียศเรียกว่า พระองค์เจ้า

(ข) พระบุตร พระบุตรี ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้าในสมัย กรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เป็น พระองค์เจ้า ทั้งสิ้น

(ค) พระโอรส พระธิดาของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังที่ประสูติแต่ บริจาริกา นับเป็น พระองค์เจ้า

(ง) พระบุตร พระบุตรี ของเจ้าฟ้า เจ้าค้างกรม พระองค์เจ้า ถ้ามารดา เป็นพระองค์เจ้า คงดำรงพระยศ พระองค์เจ้าด้วย

(จ) หม่อมเจ้าซึ่งเป็นพระบุตร พระบุตรี องค์ใหญ่ของเจ้าค้างกรม และพระองค์ เจ้าซึ่งทรงมีความดีความชอบ พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดฯ แต่งตั้งเป็น พระองค์- เจ้าได้ ยกเว้น พระบุตร พระบุตรีของเจ้าค้างกรม หรือพระองค์เจ้าวังหน้า [กรมพระ- ราชวังบวรสถานมงคล].

นอกจากนี้ ยศเจ้านายชั้นพระองค์เจ้ายังมียศสูงต่ำต่างกันไป ดังจะสังเกตจาก คำนำหน้าพระนามข้างหน้าซึ่งแสดงให้เห็นฐานันดรศักดิ์ของเจ้านายได้อีกว่า พระองค์ใด เป็นพระองค์เจ้าชั้นเอก ชั้นโท หรือชั้นตรี^{๒๐๙} สกฺลยศชั้นรองจากพระองค์เจ้า คือ หม่อมเจ้า ส่วนสกฺลยศชั้นราชปนัดดา คือ หม่อมราชวงศ์ และชั้นต่ำสุดคือชั้น หม่อมหลวง บุตรธิดาของหม่อมราชวงศ์^{๒๑๐} สำหรับหม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวงถ้าจะมียศเนื่อง

^{๒๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘ - ๓๓.

^{๒๑๐} [สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมานุรักษ์, "อธิบายว่าด้วยยศเจ้า," จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, รวบรวมโดย กรมพระสมมตอมร- พันธุ์, หน้า ๔ - ๕.

ราชินิกุลแล้ว แต่โบราณมีชื่อตามตำแหน่งโบราณอันปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนา
พลเรือน"^{๒๑๑} ซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าพนักงานที่ข้างค่ายคนเชือกและที่ข้างค่ายลายเชือก
เจ้าพนักงานโกลงกระบือ และเจ้าพนักงานที่มาเหล่านี้ถือศักดิ์หม่อมราชวงศ์ตั้งกล่าว
สมัยต่อมาบรรดาหม่อมราชวงศ์ หรือหม่อมหลวงที่เนื่องด้วยราชินิกุล ไม่ได้เรียกว่าเจ้าใน
ราชการ "เปลี่ยนเป็นหม่อมเหมือนหม่อมกระต่ายราโงไทย หม่อมเทวาธิดา...แต่ที่ไป
เป็นขุนนางเสียทีเดียวก็มีบ้าง"^{๒๑๒}

อิสริยยศ มีความหมายว่า "ผู้มีศอันยิ่งใหญ่"^{๒๑๓} เป็นยศที่พระเจ้าแผ่นดิน
ทรงสถาปนาแต่งตั้งในทางราชการ^{๒๑๔} เช่นทรงสถาปนาหม่อมเจ้า เป็นพระองค์เจ้า
หรือเป็นเจ้านายทรงกรม เช่น กรมพระยา กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่น
เป็นต้น อนึ่งการที่ทรงสถาปนาเจ้านายในพระบรมวงศานุวงศ์ให้ทรงกรมนั้น นับว่าเป็น
ราชประเพณีมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และปรากฏเป็นครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้สถาปนาสมเด็จพระบรมราชภคินีเป็นกรมหลวงโยธาเทพ ส่วน

^{๒๑๑} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๐.

^{๒๑๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๓๖.

^{๒๑๓} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๑๐๓๑.

^{๒๑๔} [สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ], "อธิบายว่าด้วยยศเจ้า," จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, รวบรวมโดย กรมพระสมมต-อมรพันธุ์, หน้า ๑.

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเป็นกรมหลวงโยธาเทพ^{๒๑๕} หลักฐานดังกล่าวนี้ตรงกับจดหมายเหตุ
ของลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส โค้กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงมีพระราช-
ธิดาเพียงพระองค์เดียว และทรงบริบูรณ์ด้วยข้าไทบริวาร มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่ ประทับ
ณ พระมณเฑียรเมืองพระอัครมเหสี^{๒๑๖} ประเพณีการตั้งกรมเจ้านายนั้น มีพระบรมราชา
ธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า^{๒๑๗} บรรดาเจ้านายทั้งหลายที่มีข้าไท
เลกสม [หมายถึง ชายฉกรรจ์ หรือพลเมืองสามัญ] สังกัดขึ้นมาก พระเจ้าแผ่นดินจึงโปรด
ให้รวมคนหม่อมานั้นตั้งขึ้นเป็นกรมต่างหากกรมหนึ่งอยู่ในสังกัดเจ้านายพระองค์นั้น และทรง
ตั้งให้เป็นผู้บังคับบัญชากรมนั้น ๆ นอกจากนี้ยังมีอำนาจในการตั้งเจ้ากรม เป็นพระยา พระ
หลวง ขุน หมื่น ปลัดกรมเป็น พระ หลวง ขุน หมื่น สมุห์บัญชี (บัญชี) เป็น หลวง ขุน

^{๒๑๕} [หลวงประเสริฐอักษรวิจิตร, กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ โนรส, และ พระวิเชียร
ปรีชา (น้อย), พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงสารประเสริฐและฉบับกรม-
พระปรมาธิบดี ฯ) และ พงศาวดารเหนือ ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย), เล่ม ๒: พระ
ราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับความสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ โนรส (พระนคร: องค์การ
คาศของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๘๖.

^{๒๑๖} เดอ ลา ลูแบร์, เร็คองเคิม, I; ตอนที่ ๓, หน้า ๔๔๘, "ว่าด้วยคนศรีใน
พระบรมมหาราชวังและเจ้านักงานกรมภูษามาลา."

^{๒๑๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบายในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพระยศเจ้าต่างกรม แลยศขุนนาง (พระนคร:
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕), หน้า ๑ - ๒.

หมื่น มีชื่อตำแหน่ง ส่วนเจ้านายผู้บังคับบัญชากรมนั้น มีพระยศชั้นเจ้าฟ้า หรือพระองค์เจ้า องค์ใดองค์หนึ่งซึ่งยังคงมีพระนามตามเดิม ความแตกต่างระหว่างกรมเจ้านายกับกรมทางราชการนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงประทานคำอธิบายไว้ว่า กรมทางราชการมีชื่อเฉพาะ เช่น กรมสรรพากร และมีชื่อเจ้ากรมว่า หลวงอินทรมนตรี แต่กรมเจ้านายนั้นไม่มีชื่อกรม^{๒๑๘} จนสามัญนิยมออกพระนามกรมมากกว่าพระนามเดิมของเจ้านาย "เช่นจะออกพระนามกรมหลวงจักรเจษฎาว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าลา เช่นนี้ ก็ดูเป็นการต่ำสูง จึงเรียกเสียว่าสมเด็จพะเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ตามชื่อเจ้ากรมซึ่งเป็นหัวหน้าข้าไทของท่าน..."^{๒๑๙} โดยเหตุนี้เองจึงทำให้ชื่อเจ้ากรมของเจ้านายกลายเป็นชื่อกรมนั้น ๆ ไป ต่อมาภายหลังก็กลายเป็นพระนามเจ้านายผู้เป็นเจ้าของกรมต่อไปอีก อย่างไรก็ตามปรากฏว่า กรมเจ้านายนั้นมีอยู่ชั่วระยะเวลาที่เจ้านายพระองค์นั้นยังทรงพระชนม์อยู่ ถ้าสิ้นพระชนม์กรมนั้นก็สูญไป^{๒๒๐} การที่ทรงสถาปนาเจ้านายทรงกรมหรือที่เรียกว่า "พระยศเจ้าต่างกรม"^{๒๒๑} นับเป็นอิสริยยศที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เจ้านายทรงกรม หรือทรงสถาปนาอิสริยยศแก่ขุนนางผู้มี

^{๒๑๘} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ ลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๔๔) (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒), หน้า ๑.

^{๒๑๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๒.

^{๒๒๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๘๗.

^{๒๒๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๑.

ความดีความชอบในราชการ โดยทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์สูงขึ้นพร้อมทั้งเครื่องยศ
 ความที่โปรดพระราชทาน ธรรมเนียมพระราชทานยศขุนนางเหมือนอย่างเจ้าต่างกรมนี้
 มีปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยา แฉ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โปรดเกล้าฯ
 พระราชทานบรรดาศักดิ์ ขุนชำนาญวงศ์ เป็น เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดี
 เสนาบดีกรมพระคลัง กับบรรดาหัวเมืองที่เคยขึ้นอยู่กับสมุหพระกลาโหมมาก่อน ครั้นเจ้า
 พระยาชำนาญบริรักษ์ถึงอสัญกรรม ก็ "ทรงพระกรุณาพระราชทานโกศ ให้แต่งตั้งอย่าง
 เจ้าต่างกรม และให้เรียกว่า พระศพ"^{๒๒๒} การที่ทรงสถาปนาอิสริยยศขุนนางหรือเจ้า
 นายให้มียศเจ้าต่างกรมนั้น ในบางครั้งจะทรงสถาปนาเมื่อบุคคลผู้นั้นสิ้นชีวิตแล้ว แต่มีหลาย
 ครั้งที่โปรดฯ พระราชทานแก่เจ้านายและขุนนางผู้มีความดีความชอบในขณะที่บุคคลผู้นั้นยังมี
 ชีวิตอยู่ ดังเช่นในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (ตากสิน) ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลื่อน
 ยศเจ้าพระยาจักรีขึ้นเป็น สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก พระราชทานพานทองเครื่อง
 ยศเหมือนอย่าง (พระองค์) เจ้าต่างกรม^{๒๒๓} ส่วนการสถาปนาเจ้านายให้เป็นพระองค์
 เจ้าต่างกรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีเจ้านายหลายพระองค์ที่ทรงได้รับพระราชทาน
 อิสริยยศพระองค์เจ้าต่างกรม ดังเช่นในรัชกาลที่ ๕ มีประกาศตั้งกรม พระเจ้าบรมวงศ์
 เชอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็น พระองค์เจ้าต่างกรม^{๒๒๔}
 ในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ และให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ ปลัดกรมเป็นหมื่น

^{๒๒๒} (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
 นุภาพ), พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า ๕๖๓ - ๔.

^{๒๒๓} สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ นุภาพ, พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่าครั้ง
 กรุงธนบุรี (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๔๙๘), หน้า ๑๕๐.

^{๒๒๔} ประกาศตั้งกรม พระเจ้าบรมวงศ์เชอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (พระนคร:
 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๙๕), หน้า ๕.

จำนนรินทรวิเศษ สมุหยาอุษีเป็นหมื่นพลพรรคบริมาณ "ให้ผูซึ่งไ้รับตำแหน่งทั้งสามนี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหยาอุษี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป"^{๒๒๕} ธรรมเนียมการพระราชทานยศเจ้านายและขุนนางอย่างเจ้าต่างกรมมีมาดังกล่าวนี ส่วนการเลิกตำแหน่งกรมเจ้านายนั้นเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีประกาศพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๔)^{๒๒๖} โดยโปรดฯ ให้ยกทะเบียนไพร่พลบางกรมมาฝึกหัดจัดทหารอย่างใหม่ และให้กระทรวงกลาโหมมีหน้าที่ดำเนินการคัดเลือกชายฉกรรจ์ส่งมายังกรมทหาร พร้อมทั้งจัดทำบัญชีพลบรรดาเข้าไว้ในกรมเจ้านายจึงถูกเกณฑ์และคัดเลือกส่งไปกรมทหารเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ดี การสถาปนาพระยศเจ้านายขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีธรรมเนียมแตกต่างกันอยู่บ้าง กล่าวคือ อีสริยยศเจ้านายต่างกรมครั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี แบ่งออกเป็น ๔ ชั้น^{๒๒๗} ดังนี้

ชั้นที่ ๑ กรมพระ เป็นพระอิสริยยศสำหรับสมเด็จพระพันปีหลวง (คำเรียกพระราชชนนี) และพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรฯ

ชั้นที่ ๒ กรมหลวง เป็นพระอิสริยยศสำหรับพระมเหสี

^{๒๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๒๒๖} "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทรศก ๑๒๔," ราชกิจจานุเบกษา, ๒๒ (๓ กันยายน, ๒๔๔๔), ๕๑๓ - ๕.

^{๒๒๗} [สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ], "อธิบายว่าด้วยยศเจ้า," จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, รวบรวมโดย กรมพระสมมตอมรินทร์, หน้า ๑๔.

ชั้นที่ ๓ กรมขุน เป็นพระอิสริยยศสำหรับเจ้าฟ้าราชกุมาร

ชั้นที่ ๔ กรมหมื่น เป็นพระอิสริยยศสำหรับพระองค์เจ้า

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อีสริยยศเจ้านายต่างกรมมี ๔ ชั้น แต่ทรงสถาปนาเจ้านายต่างกว่าสมัยกรุงศรีอยุธยา^{๒๒๘} ดังนี้คือ

ชั้นที่ ๑ กรมพระ เป็นพระอิสริยยศสำหรับสถาปนาพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) ตามโบราณประเพณี แต่ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์เป็นกรมพระ เทียบพระอิสริยยศกรมพระเทพามาตย์ (พระราชชนนี) แต่มิได้ใช้พระนามว่า กรมพระเทพามาตย์

ชั้นที่ ๒ กรมหลวง เป็นพระอิสริยยศสำหรับสถาปนาเจ้าฟ้าชายและหญิงที่ทรงเจริญพระชันษาแล้ว มิถือเป็นพระยศฝ่ายในเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา

ชั้นที่ ๓ กรมขุน เป็นพระอิสริยยศสำหรับสถาปนาเจ้าฟ้าชายและหญิงที่ยังไม่ทรงพระเจริญด้วยวัยวุฒิและคุณวุฒิ และเป็นพระยศสำหรับสถาปนาเลื่อนพระยศพระองค์เจ้าที่เป็นกรมหมื่นอยู่แล้วให้มีพระอิสริยยศสูงขึ้น ซึ่งแตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยา พระยศพระองค์เจ้าเป็นกรมหมื่นเท่านั้น

ชั้นที่ ๔ กรมหมื่น เป็นพระอิสริยยศสำหรับสถาปนาพระองค์เจ้า

ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาและเลื่อนอิสริยยศเจ้านายต่างกรมตามระเบียบแบบ

^{๒๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘ - ๙.

อย่างรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ให้เรียกว่า "กรมสมเด็จพระ
 พระ" ^{๒๒๘} ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา
 พระองค์เจ้าต่างกรมชั้นผู้ใหญ่เป็น "กรมสมเด็จพระ" ^{๒๓๐} นับเป็นชั้นสูงพิเศษอีกชั้นหนึ่ง
 และยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายชั้นพระองค์เจ้า เลื่อนพระอิสริยยศเป็นได้
 ถึงชั้น สมเด็จพระ ^{๒๓๑} ตัวอย่างเช่น กรมสมเด็จพระเชลยศึก ^{๒๓๒} ดังนั้นพระอิสริย-
 ยศเจ้านายต่างกรมทุกชั้นจึงเป็นได้ทั้งเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า นอกจากนี้ความแตกต่าง
 กันอยู่ที่เจ้านายนั้นทรงได้รับสถาปนาตั้งกรมครั้งแรกเป็น กรมขุน ส่วนพระองค์เจ้าแรกรับ
 กรมเป็นกรมหมื่นตามแบบเดิม การที่นำอิสริยยศเจ้าต่างกรมมากล่าวไว้นี้ เพื่อเพิ่มความ
 เข้าใจธรรมเนียมการสถาปนาอิสริยยศเจ้านายต่างกรมซึ่งมีมาแต่เดิม

สำหรับยศข้าราชการฝ่ายพลเรือนนั้น ใ้มีพระราชบัญญัติระเบียบฐานันดร ร.ศ.
 ๑๓๐ [พ.ศ. ๒๔๕๔] ยกเลิกพระราชบัญญัติระเบียบบรรดาศักดิ์ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

^{๒๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๒๓๐} "ประกาศให้ใช้คำว่า สมเด็จพระ ให้ถูกต้องตามเกียรติยศ," ประชุมประกาศรัช-
กาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๔๐๔, หน้า ๒๘.

^{๒๓๑} [สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ ๑, "อธิบายว่าด้วยยศเจ้า," จดหมายเหตุ
เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์รัตนโกสินทร์, รวบรวมโดย กรมพระสมมตอมร-
พันธุ์, หน้า ๑๘.

^{๒๓๒} เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิ-
พรพรชนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๔๐.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๓๓} บัญญัติในพระราชบัญญัติระเบียบ
 ฐานันดรข้าราชการฝ่ายพลเรือน ร.ศ. ๑๓๐ นั้น กำหนดยศไว้เป็น ๑๐ ชั้น ดังนี้

๑ มหาอำมาตย์เอก	เทียบเท่า	นายพลเอก	ทหารบก
๒ มหาอำมาตย์โท	เทียบเท่า	นายพลโท	ทหารบก
๓ มหาอำมาตย์ตรี	เทียบเท่า	นายพลตรี	ทหารบก
๔ อำมาตย์เอก	เทียบเท่า	นายพันเอก	ทหารบก
๕ อำมาตย์โท	เทียบเท่า	นายพันโท	ทหารบก
๖ อำมาตย์ตรี	เทียบเท่า	นายพันตรี	ทหารบก
๗ รองอำมาตย์เอก	เทียบเท่า	นายร้อยเอก	ทหารบก
๘ รองอำมาตย์โท	เทียบเท่า	นายร้อยโท	ทหารบก
๙ รองอำมาตย์ตรี	เทียบเท่า	นายร้อยตรี	ทหารบก
๑๐ ราชบุรุษ	เทียบเท่า	นายคาบ	ทหารบก ^{๒๓๔}



ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ มีพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน ซึ่งได้
 กำหนดแบ่งข้าราชการพลเรือนออกเป็น ๓ ประเภท คือ ข้าราชการพลเรือนสามัญ, ขา
 ราชการพลเรือนวิสามัญ และเสมียนพนักงาน^{๒๓๕} สำหรับข้าราชการพลเรือนสามัญนั้น
 แบ่งออกเป็น ๒ ชั้น คือชั้นสัญญาบัตร ซึ่งได้แก่ข้าราชการผู้มียศตั้งแต่รองอำมาตย์ตรี หรือ
 เสมอควยรองอำมาตย์ตรีขึ้นไป และอีกชั้นหนึ่งคือชั้นราชบุรุษ ได้แก่ข้าราชการยศชั้น -

ศูนย์วิทยพัทยากร

^{๒๓๓} "พระราชบัญญัติระเบียบบรรดาศักดิ์," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๕ (๑๕ มีนาคม,
 ร.ศ. ๑๑๗ พ.ศ. ๒๔๔๑), ๕๕๕ - ๖.

^{๒๓๔} "พระราชบัญญัติระเบียบฐานันดรข้าราชการฝ่ายพลเรือน ร.ศ. ๑๓๐,"
 หน้า ๑๒๖.

^{๒๓๕} "พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน พุทธศักราช ๒๔๗๑," ราช-
 กิจจานุเบกษา, ๔๕ (๒๓ กุมภาพันธ์, ๒๔๗๑), ๒๔๖ - ๗.

ราชบุรุษ หรือเสมอด้วยราชบุรุษ ต่อมาในปีเดียวกันนี้ สภาการคลัง [ในสมัยรัชกาลที่ ๗] ได้มีประกาศเทียบตำแหน่ง และยศข้าราชการพลเรือนโดยถืออัตราเงินเดือนขั้นสูงสุดที่ได้รับอยู่เป็นเกณฑ์ ส่วนตำแหน่งที่เรียกเป็นอย่างอื่นที่มีใครระบุไว้ในตารางนี้^{๒๓๖} ให้เทียบเข้าหาตำแหน่งตามแบบที่เปรียบเทียบไว้ ตัวอย่างเช่น ตำแหน่งเสนาบดี จะต้องมียศอย่างสูง ชั้นมหาอำมาตย์เอก มีเงินเดือนขั้นสูงสุดไม่เกิน ๓,๐๐๐ บาท มหาอำมาตย์โท, ศรี เทียบตำแหน่ง อธิบดีชั้นหนึ่งและสอง ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น

สำหรับยศของมหาดเล็กนั้น เริ่มมีมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๓๗} ยศมหาดเล็กได้แก่ เสวกเอก ชั้นหัวหมื่น เสวกโท ชั้นรองหัวหมื่น และเสวกตรี ชั้นนายจ่า ดังนี้ เป็นต้น

ภายหลังที่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว ได้มีประกาศยกเลิกข้าราชการพลเรือน อันได้แก่ มหาอำมาตย์ อำมาตย์ และรองอำมาตย์ เป็นต้น ซึ่งได้พระราชทานแก่ผู้หนึ่งและผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่ในวันออกประกาศนี้เสียสิ้น^{๒๓๘} เนื่องจากมีพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนแบ่งยศและตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ ไว้แล้ว แต่ในปี ๒๔๘๗ ต่อมารัฐบาลได้ออกประกาศพระบรมราชโองการคืนบรรดาศักดิ์และคืนยศให้แก่ผู้ที่เคยได้รับพระราชทานกลับมียศได้ดังเดิม^{๒๓๙}

^{๒๓๖} "ประกาศตารางเทียบตำแหน่งและยศข้าราชการพลเรือน," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๕ (๒๓ กุมภาพันธ์, ๒๔๙๑), ๓๑๔.

^{๒๓๗} สัมภาษณ์ พระมหาเทพกษัตรสมุห (เนื่อง สาคกริก), ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๔.

^{๒๓๘} "ประกาศเรื่องการยกเลิกยศข้าราชการพลเรือน," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๔ (๓๐ กรกฎาคม, ๒๔๘๕), ๑๔๐๒ - ๑๔๐๓.

^{๒๓๙} "ประกาศเรื่องให้ยกเลิกประกาศพระบรมราชโองการเรื่องการยกเลิกยศและบรรดาศักดิ์," หน้า ๑๒๘๒ - ๔.

องค์ประกอบยศขุนนางไทยเกี่ยวแกบบรรดาศักดิ์

เรื่องเกี่ยวแกบบรรดาศักดิ์ของขุนนางไทยได้กล่าวมาแล้ว ต่อไปจะเริ่มกล่าวถึงองค์ประกอบยศขุนนางอันได้แกบบรรดาศักดิ์^{๒๔๐} ซึ่งหมายถึงลำดับชั้นยศของขุนนางทั้ง ๔ ฝ่าย คือ ข้าราชการพลเรือน ข้าราชการฝ่ายราชสำนัก ข้าราชการฝ่ายตุลาการ ข้าราชการทหารและตำรวจ ซึ่งมีฐานันดรลดหลั่นกันตามลำดับ ตั้งแต่ชั้น สมเด็จเจ้าพระยา, เจ้าพระยา, พระยา, พระ, หลวง, จมื่น, ขุน, หมื่น, พัน, นาย ดังนี้ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีบรรดาศักดิ์ของสตรีฝ่ายราชสำนัก และสตรีบรรดาศักดิ์ ซึ่งมีฐานะเป็นขุนนางในสมัยโบราณ แต่เป็นข้าราชการในสมัยปัจจุบันอีกด้วย บรรดาศักดิ์ของขุนนางอาจเปลี่ยนตามตัวบุคคลได้ เช่น ขุนสารประเสริฐ มีความดีความชอบพิเศษ ก็โปรดฯ พระราชทานให้เป็นที่ พระสารประเสริฐ ได้ ความเป็นมาแห่งฐานันดรของบรรดาศักดิ์ชั้นต่าง ๆ มีดังนี้

สมเด็จเจ้าพระยา ยศหรือบรรดาศักดิ์ของขุนนางชั้นนี้ ปรากฏมีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ปรากฏเป็นยศบรรดาศักดิ์ที่ไม่ตรงกับสมเด็จเจ้าพระยาในสมัยหลังก็ได้ ปรากฏหลักฐานที่ปรากฏในศิลาจารึกเจดีย์น้อยวัดมหาธาตุ หลักที่ ๔๐^{๒๔๑} แต่ไม่ปรากฏว่ามีอยู่ในทำเนียบศักดินา ซึ่งเป็นกฎหมายครั้งกรุงเก่าในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หรือแม่ในพระราชพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ชั้นนี้ ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า ทรงพระกรุณาโปรดฯ สถาปนาเจ้าพระยาจักรีเมื่อกลับจากราชการสงครามปราบปรามเขมร ในปี พ.ศ. ๒๓๒๐ ว่า

^{๒๔๐} ดูเพิ่มเติม, บทที่ ๑, หน้า ๕.

^{๒๔๑} สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ - วัฒนธรรมและโบราณคดี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓..., หน้า ๔๘.

ในเดือน ๖ ปีระกา นพศก ศักราช ๑๑๓๙, จึงทรงพระกรุณาโปรดขุนบำเหน็จ
เจ้าพระยาจักรี, ตั้งให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก-พิภก-มหิมา-
ทนต์รา-ระอาเคช-นเรศวร-ราช-สุริยวงษ์-องค์-อค์-บาท-มุลิดากร-บุวร-
รัตน-บรินายก, -ณ กรุงเทพพระมหานครบูรทวาราวดีศรีอยุธยา แล้วพระ
ราชทานพานทองเครื่องยศเหมือนอย่างเจ้าต่างกรม, ใหญ่ยิ่งกว่าท้าวพระยา
ชาทุลล่องชูลีพระบาททั้งปวง^{๒๔๒}

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระนิพนธ์ว่า ยศสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก
นั้น "สันนิษฐานว่าเป็นแต่คำคนเรียกยศขุนนางชั้นเจ้าพระยาเสมอเจ้าต่างกรม เพื่อให้
เข้าใจว่าเป็นเจ้าพระยาที่มีศักดิ์สูงเหนือผู้อื่น"^{๒๔๓} มีหลักฐานสนับสนุนข้อสันนิษฐานของ
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า ยศสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งได้รับพระ
ราชทานในปี จ.ศ. ๑๑๓๙ [พ.ศ. ๒๓๒๐] นั้น ในหมายรับสั่งครั้งกรุงธนบุรีปี จ.ศ.
๑๑๔๒ [พ.ศ. ๒๔๒๓] ยังเรียกยศประจำตำแหน่ง เจ้าพระยาจักรีอยู่ "วัน ๖ ๖ ๑๒ คำ
จุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวคโทศก เจ้าพระยาจักรีรับสั่งใส่เกล้าฯ สั่งว่า ขนบธรรมเนียมราช
การทุกวันนี้พันเพี้ยน..."^{๒๔๔} ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์บรรดาศักดิ์ชั้น สมเด็จเจ้าพระยา
เริ่มมีขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่ง
พระบรมราชวงศ์จักรี โปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ว่าที่สมุหพระกลาโหม
เป็น

^{๒๔๒} กรมศึกษาธิการ, หนังสือพระราชพงษาวดาร เล่ม ๓, หน้า ๑๔๕.

^{๒๔๓} สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, สาส์นสมเด็จ... (ภาคที่ ๔๓), หน้า ๕๔.

^{๒๔๔} "ตำรากระบวณเสด็จครั้งกรุงเก่า," ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ฉบับหอสมุด-
แห่งชาติ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๔), หน้า ๔๕๗.

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์วรุตมพงศนายนก สยามคิดกลโลกานุपालนารถ
 สกลราชวรณาจักรราชธิเบนคร ปรเมนทรมหาราชานุกูล สรรพกิจมูลมเหศวร เชน-
 ฐามาตยาธิบดี ศรีสรณรัตนธาดา อคฺลยเคชานุกาพพิตร ถือกักคินา ๓๐,๐๐๐
 จารึกแผนสุพรรณบัฏเนื้อแปด พระราชทานกลด เสลียงงา พระแสงประดับพลอยลง
 ยาราชาวดี เป็นเครื่องสำหรับยศอย่าง (พระองค์) เจาต่างกรม ให้สำเร็จราชการ-
 การหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้ง ๔ ทัพ ไชยตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรด (และคง
 ถือกิตราพระคชสีห์ และตราบัวแก้วอุยด้วยอีก ๒ ควง)^{๒๔๕}

พร้อมทั้งโปรดฯ ให้ดำรงตำแหน่ง ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และทรงสถาปนา
 พระศรีพิพัฒน์ (ทักษิณ) ขึ้นเป็น "สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ"^{๒๔๖} ดำรงตำแหน่ง
 ผู้สำเร็จราชการพระนคร คั้งนั้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง-
 ปรากฏว่ามีบรรดาศักดิ์ขุนนางชั้น สมเด็จพระเจ้าพระยา ๒ องค์ ซึ่งคนสามัญเรียกกันว่า
 "สมเด็จพระองค์ใหญ่" และ "สมเด็จพระองค์น้อย" ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
 เล่าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
 [ชวง] เป็น "สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์"^{๒๔๗} ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๑๖ สามัญชนเรียกว่า "สมเด็จพระเจ้าพระยา" นับแต่นั้นมาบรรดาศักดิ์ชั้น สมเด็จพระ
 เจ้าพระยา จึงเป็นตำแหน่งยศในทำเนียบขุนนางไทย แทนที่ตำแหน่ง เจ้าพระยามหาอุปราช
 ซึ่งมีมาแต่โบราณในกฎหมายพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ชั้นสูงสุดของ

^{๒๔๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔,
 I, หน้า ๖๖ - ๗, "ทรงแต่งตั้งขุนนาง."

^{๒๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

^{๒๔๗} [กรมพระสมมตอมรินทร์, ผู้รวบรวม], เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์,
 หน้า ๔๔.

ขุนนาง ยังมีหลักฐานปรากฏว่า "เจ้าพญามหาอุปราชชาติवरของคภักดิ์บดินทรสุนทร
 เคไชโยมหัยสุริยภักดิ์แสนอญาราช ถือกักคินา ๑๐๐๐๐" ^{๒๔๘} บรรดาศักดิ์ขุนนางกรุง
 รัตนโกสินทร์ในชั้น สมเด็จพระเจ้าพระยา นี้ ปรากฏว่ามีเพียง ๓ องค์ในรัชกาลที่ ๔ และ
 ที่ ๕ ดังกล่าวมาแล้ว นับว่าเป็นยศชั้นสูงที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่าง [พระองค์]
 เจ้าต่างกรมทุกองค์ สำหรับเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรมของขุนนางตามธรรมเนียมโบราณ
 นั้นที่สำคัญมี ๔ อย่าง ^{๒๔๙} คือ พระกลด พานทองเครื่องยศอย่างเจ้าสำหรับหนึ่ง พระแสง-
 คายสำหรับคนเชิญตามหลังหนึ่งค้ำม เสลี่ยงหามเป็นยานพาหนะอีกอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ใน
 รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดฯ ให้เพิ่มฐานานุศักดิ์ของสมเด็จพระยาชั้นอีก
 ประการหนึ่ง คือ ให้มีจางวางนายมียศเป็นหลวงคนหนึ่ง ปลัดจางวางนายมียศเป็นขุน
 คนหนึ่ง และมีสมุหบัญชีมียศเป็นหมื่นอีกคนหนึ่ง ดังตัวอย่างที่ปรากฏคราวทรงพระกรุณาโปรดฯ
 แต่งตั้ง สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ พร้อมฐานานุศักดิ์ให้ดังกล่าว ^{๒๕๐} การที่ทรง
 พระราชทานฐานานุศักดิ์แก่ขุนนางชั้นสมเด็จพระยานี้ เทียบกับฐานานุศักดิ์ของเจ้านาย
 ต่างกรมชั้นกรมหลวง ซึ่งมีตัวอย่างในคราวโปรดฯ สถาปนา พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุน-
 สรรพศิลป์ปรีชา ให้เลื่อนเป็น กรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา พร้อมทั้งให้ทรงตั้ง "เจ้ากรม

^{๒๔๘} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔.

^{๒๔๙} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอม
 ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมราชานุภาพ (ภาคที่ ๒๗) (พระนคร: โรงพิมพ์ ส. การพิมพ์,
 ๒๔๘๘), หน้า ๕๖.

^{๒๕๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔,
 I, หน้า ๖๔.

เป็นหลวงสรพศิลป์ปรีชา ปลัดกรมเป็น ขุนเทวาภิบาล สมุหนายกซึ่งเป็น หมื่นวิจารณ์พล-
 ชั้น"๒๕๑ มีข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งในบรรดาศักดิ์ชั้น สมเด็จเจ้าพระยา นี้ ใ้ได้รับ
 พระราชทานศักดินาเพิ่มเกียรติยศขึ้นเป็นถึง ๓๐,๐๐๐ มากกว่าศักดินาชั้นเจ้าพระยามหา
 ออุปราชซึ่งมีมาแต่เดิม คือ ๑๐๐๐๐ และยิ่งกว่าศักดินาของเจ้าพระยาใด ๆ ที่เคยมีมาก่อน
 ถึงสองเท่า อนึ่งคำว่า สมเด็จ "เป็นคำยกย่อง หมายความว่า ยิ่งใหญ่ หรือ ประเสริฐ
 มักใช้ประกอบหน้าชื่อฐานันดรศักดิ์โดยกำเนิดหรือแต่งตั้ง เช่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สม-
 เเด็จเจ้าฟ้า สมเด็จเจ้าพระยา..."๒๕๒

เจ้าพระยา บรรดาศักดิ์ขุนนางชั้นนี้มีปรากฏแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ในจารึกหลักที่
 ๔๐^{๒๕๓} ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นบรรดาศักดิ์ขุนนางชั้นสูงสุด ถือศักดินาคณะ
 ๑๐,๐๐๐ ตามที่ปรากฏในกฎหมายทำเนียบศักดินา พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน และ
 ตำแหน่งนาทหารหัวเมือง มีอยู่ ๕ ตำแหน่ง คือ

๑. เจ้าพระยามหาออุปราช บรรดาศักดิ์ขุนนางชั้นนี้ตามทำเนียบถือศักดินา ๑๐,๐๐๐
 ไม่ได้ชี้แจงหน้าที่ไว้^{๒๕๔} แต่นับว่ามียศสูงกว่าบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยา ผู้เป็นอัครมหาเสนา-
 บัติทั้งสองฝ่าย คือ สมุหนายกกรมมหาดไทย และสมุหพระกลาโหม ในพระราชพงศาวดาร
 ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดเคยได้เป็น เจ้าพระยามหาออุปราช นอกจากในหนังสือของอัครราชทูต-

^{๒๕๑} [กรมพระสมมตอมรินทร์, ผู้รวบรวม], จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรม-
วงศานวงศกรรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๒๖.

^{๒๕๒} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๓, หน้า ๘๖๘.

^{๒๕๓} สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓, หน้า ๔๘.

^{๒๕๔} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔.

ฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งเดินทางมาถึงพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๒๗ - กันยายน ค.ศ. ๑๖๘๗ (พ.ศ. ๒๒๓๐) และกลับไปฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ มกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) กล่าวไว้ว่า ประเทศสยามในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มี "อุปราช" (Viceroy) คนหนึ่งโดยกำเนิด เป็นตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน บัญชาการรักษาราชการในเวลาที่พระมหากษัตริย์มิได้ประทับในพระนครศรีอยุธยา ขุนนางผู้ใหญ่ คนนี้เรียกว่า มหาอุปราช (Maha-Obarat) สมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระราชทานเกียรติให้ขุนนางผู้มีบรรดาศักดิ์เป็น พระยา และเติมคำว่า เจ้า อันแปลว่า ผู้เป็นใหญ่ ไวขวางหน้าควย จึงเป็น "เจ้าพระยามหาอุปราช (Tchaou Pa-ya Maha Obarat)"^{๒๕๕} แต่บางครั้งมีบรรดาศักดิ์เพียง ออกญา เท่านั้น

๒. เจ้าพระยาจักรี ตำแหน่งที่สมุหนายก ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐^{๒๕๖}
๓. เจ้าพระยามหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหม ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐^{๒๕๗}
๔. เจ้าพระยาสุรศรี [สุรสีห์] เจ้าเมืองพิษณุโลก ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐^{๒๕๘}
๕. เจ้าพระยาตรีธรรมราช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐^{๒๕๙}

^{๒๕๕} เคอ ลา ลูแบร์, เรื่องเดิม, I, ตอนที่ ๓, หน้า ๔๒๕ - ๖, "ว่าควยจาร์ตของชาวสยามตามชั้นบุคคลในฐานะต่าง ๆ."

^{๒๕๖} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔.

^{๒๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘.

^{๒๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๗

^{๒๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๘.

เจ้าพระยาทั้ง ๕ ตำแหน่งนี้ ๓ ตำแหน่งแรกรับราชการในพระมหานคร ส่วนอีก ๒ ตำแหน่งหลังเป็น เจ้าเมืองชั้นเอก การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาตำแหน่งเจ้าเมือง พิษณุโลก กับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ให้มีบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าพระยา นั้น สันนิษฐานตาม เค้าเงื่อนที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารได้ว่า แต่เดิมทั้งสองเมืองนี้มีเจ้าปกครองคล้าย ประเทศราช ต่อมาในฐานะเป็นหัวเมืองชั้นเอก คึงนั้นจึงทรงพระราชทานยศชั้น เจ้าพระยาให้สูงศักดิ์กว่าบรรดาหัวเมืองอื่น ๆ^{๒๖๐} ส่วนตำแหน่งเจ้าพระยาอีกท่านหนึ่งในทำเนียบ กฎหมายศักดิ์นา คือ เจ้าพระยามหาโยธา จางวาง คังทองขวา ถือศักดิ์นา ๓๐๐๐^{๒๖๑} ซึ่งเป็นยศชั้นต่ำกว่าบรรดาเจ้าพระยาทั้ง ๕ ตำแหน่งคึงกล่าวมาแล้ว เครื่องยศขุนนางไทย ผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยานั้นแตกต่างกันตามลำดับศักดิ์นา และฐานันดรศักดิ์ในกฎหมายกำหนดไว้ว่า "โยธการบันดาศักดิ์นา ๑๐๐๐๐ ในเมืองชี่ยวักันชิงหุ่มผ้าขาว บันดาศักดิ์นา ๑๐๐๐๐ หัวเมืองชี่คานหามเก้ออีกันชิงหุ่มผ้าขาว"^{๒๖๒} โย้ว คือยาน หรือ วอ หรือ เสลียง ส่วน กันชิง หรือ กรรชิง มีรูปร่างคล้ายฉัตรมีฉัตรระฆังและคำมถือ ในสมัยโบราณนับเป็นรถเครื่องยศคู่กับคานหามตามบรรดาศักดิ์ มีชั้นตามหุ่มผ้าแดงหรือหุ่มผ้าขาว กรรชิงหุ่มผ้าแดง เป็นเครื่องยศของบรรดาเจ้านายโคแก่บรรดาหลานหลวงอยู่ในวัง ถ้านอกวงษ์ไซ้กรรชิงหุ่มผ้าขาว] เครื่องยศเจ้าพระยาครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ มีหลักฐานว่าได้ทรงพระราชทานเครื่องยศขุนนางชั้นเจ้าพระยา ให้มี สัตโพน คนใช้

^{๒๖๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานิศราณวัฑกิตติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช (ภาคที่ ๒๗), หน้า ๕๑.

^{๒๖๑} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๓๐๖.

^{๒๖๒} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๗๖, "กฎมณเฑียรบาล."

เจดีย์งามคานหาโดยชานาศักดิ์ เจ้าพระยาที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศดังกล่าวนี้มีหลาย
 ทาน เช่น เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน)^{๒๖๓} และเจ้าพระยายมราช (ทองอิน หรือ อิน)^{๒๖๔}
 ในรัชกาลที่ ๑ เครื่องยศเจ้าพระยาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งพระราชทานแก่ เจ้าพระยา-
 รวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ผู้ช่วยราชการในกรมท่า หรือ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ นามเดิม ชำ
 มี เครื่องยศพานทอง กระโถนทอง เต้าน้ำ กระป๋นาคสามเศียร ฝักประดับพลอยลงยาราชา-
 วาศิ^{๒๖๕} ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นเครื่องหมายแสดง
 เกียรติยศและบำเหน็จความชอบสำหรับพระราชนัดดาเป็นบำเหน็จความชอบในราชการ หรือ
 ส่วนพระองค์ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทราพระราชบัญญัติหลายฉบับเกี่ยวกับเครื่อง
 ราชอิสริยาภรณ์สำหรับบำเหน็จความชอบในราชการแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางหรือ
 ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่นในปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้ทรงตราพระราชบัญญัติสำหรับ
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคลนพรัตนราชวราภรณ์^{๒๖๖} และพระราชบัญญัติ-

^{๒๖๓} [กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ผู้รวบรวม], เรื่องตั้งเจ้าพระยากรรรัตนโกสินทร์,
 หน้า ๑.

^{๒๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^{๒๖๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, I,
 หน้า ๖๘.

^{๒๖๖} "พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคลนพรัตนราชวรา-
 ภรณ์ รัตนโกสินทรศก ๑๑๒," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๐ (๑๔ มกราคม, ร.ศ. ๑๑๒ พ.ศ.
 ๒๔๓๖), ๔๕๔ - ๖๘.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า รัตนโกสินทรศก ๑๑๒"^{๒๖๗} ซึ่งต่อมาได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๔^{๒๖๘} นอกจากนี้ยังได้ทรงสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งช้างเผือก^{๒๖๙} ในปี ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ต่อมาได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงหลายครั้ง ครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ. ๒๔๕๔^{๒๗๐} ในรัชกาลนี้ยังได้ทรงสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยาม ในปี ร.ศ. ๑๒๕^{๒๗๑} ซึ่งต่อมามีการแก้ไขเพิ่มเติม และครั้งสุดท้ายได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงใหม่ให้เหมาะสมแก่กาลสมัยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ โดยมีพระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมงกุฎไทยขึ้น^{๒๗๒} นอกจากนั้นในรัชกาลที่ ๖ กรุงรัตนโกสินทรยังได้ทรงสถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์อื่นอีกหลายอย่าง โดยเหตุที่เครื่องราชอิสริยาภรณ์นับเป็นเครื่องแสดงเกียรติยศและ

^{๒๖๗}"พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ (ฝ่ายหน้า)", ราชกิจจานุเบกษา, ๑๐ (๒๙ ตุลาคม, ร.ศ. ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖), ๓๒๕ - ๓๖.

^{๒๖๘}"พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พุทธศักราช ๒๔๔๔," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๕ (๑๒ พฤศจิกายน, ๒๔๔๔), ๑๕๕๓ - ๖๕.

^{๒๖๙}"พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก รัตนโกสินทรศก ๑๒๔," ราชกิจจานุเบกษา, ๒๖ (๒๔ พฤศจิกายน, ร.ศ. ๑๒๔ พ.ศ. ๒๔๕๒), ๗๐ - ๗๖.

^{๒๗๐}"พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งช้างเผือก พุทธศักราช ๒๔๕๔," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๕ (๑๒ พฤศจิกายน, ๒๔๕๔), ๑๕๖๒ - ๗๒.

^{๒๗๑}"พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยาม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕," ราชกิจจานุเบกษา, ๒๖ (๒๔ พฤศจิกายน, ร.ศ. ๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๕๒), ๗๗ - ๘๓.

^{๒๗๒}"พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมงกุฎไทย พุทธศักราช ๒๔๕๔," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๕ (๑๒ พฤศจิกายน, ๒๔๕๔), ๑๕๗๔ - ๘๑.

ประกาศเกียรติคุณแก่ผู้ได้รับพระราชทาน จึงนับว่าเป็นเครื่องยศอันสูงของขุนนางหรือข้าราชการผู้ได้รับพระราชทาน มีขุนนางบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยาหลายท่านที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้

พระยา เป็นบรรดาศักดิ์สูงกว่าชั้น "พระ"^{๒๗๓} ในกฎหมายทำเนียบศักดินา บรรดาศักดิ์ชั้นรองจากเจ้าพระยา คือชั้น "ออกญา หรือ ออกญา" ส่วนใหญ่เขียนเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์ ผู้ดำรงตำแหน่ง กรมเมือง กรมวัง กรมพระคลัง และกรมนา นอกจากนี้บรรดาขุนนางหรือข้าราชการที่เป็นเจ้ากรมใหญ่ เจ้าเมืองครองหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวาต่างมีบรรดาศักดิ์เป็น "ออกญา หรือ ออกญา" ทั้งสิ้น เช่น "ออกญาศรีธรรมราช"^{๒๗๔} "ออกญาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี"^{๒๗๕} และปรากฏว่าได้ใช้คำนำหน้าว่า "ออก" ลงมาถึงชั้น "ออกพระ", "ออกหลวง" และ "ออกขุน" เช่น "ออกพระนันทเสน"^{๒๗๖} "ออกหลวงมงคลรัตนธรมนตรี"^{๒๗๗} "ออกขุนจักรวัคจันดา"^{๒๗๘} ดังนี้เป็นต้น แต่ไม่ปรากฏว่าใช้นำหน้าบรรดาศักดิ์ชั้น หมื่น และ พัน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรง

^{๒๗๓} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๖๕๓.

^{๒๗๔} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๓๓, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน."

^{๒๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒.

^{๒๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๘.

^{๒๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^{๒๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๒.

พระนิพนธ์ไว้ว่า คำ "ออกญา" พบในคำภาษาไทยและภาษาเขมร แต่คำว่า "ออกพระและออกหลวงไม่เคยพบทางเขมร"^{๒๓๙} คำแห่งออกญาแต่เดิมเรียกว่า ขุนเมือง ขุนวัง ขุนคลัง และขุนนา ในจดหมายเหตุของเคอ ลา ลูแบร์ ก็ได้กล่าวถึงบรรดาศักดิ์ขุนนางไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า มีถึง ๙ ชั้น คือ พระยา (Fa-ya), ออกญา (Oc-ya), ออกพระ (Oc-Pra), ออกหลวง (Oc-Louang), ออกขุน (Oc-Counne), ออกหมื่น (Oc-Meuing) และ ออกพัน (Oc-Pan) แต่ตำแหน่งออกพันนั้นไม่ใช้อีกแล้ว^{๒๔๐} ในจดหมายเหตุของ นิโกลัส แชรแวส กล่าวว่า บรรดาศักดิ์ขุนนางไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มี ๕ ชั้น คือ ออกญา ออกพระ ออกหลวง ออกขุน และออกหมื่น^{๒๔๑} สำหรับคำว่า "พระยา" นี้มีขึ้นมาแล้วตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยดังปรากฏในจารึกนครชุม มีคำว่า "พรญา" และ "ท้าว" แต่แสดงว่าเป็นคำที่ใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ คำ "แลพรญาภาษาไทยราชผู้เป็นลูกพรญาเลอไทยเป็นหลานแกพรญารามราช เมื่อได้เสวยราชในเมืองศรีสัชชนาไชยสุโขไทย ไครราชาภิเษก... เป็นท้าวเป็นพรญา..."^{๒๔๒} ต่อมา



^{๒๓๙} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรัง-
ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ... (ภาคที่ ๕๓), หน้า ๑๓ - ๔.

^{๒๔๐} เคอ ลา ลูแบร์, เรื่องเดิม, หน้า ๓๕๐.

^{๒๔๑} นิโกลัส แชรแวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช), [แปลจาก *Histoire naturelle et politique de royaume de Siam*], โดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: กาวหนา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๑๑.

^{๒๔๒} ประชุมจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๘๓.

คำว่า พระยา นี้ถูกกลดักคิดลง ใช้เป็นคำเรียกเจ้าประเทศราชว่า ท้าวพระยา หรือ ท้าว-
เพี้ย คำว่า เพี้ย เป็นตำแหน่งขุนนางไทยแคว้นลานนาและลานช้าง คือ พญา^{๒๔๓} ใน
หนังสือพงศาวดารและวรรณคดีไทยมีคำว่า แสนท้าวพระยาลาว ปรากฏอยู่เป็นอันมาก ใน
หนังสือบันทึกเรื่องความรูต่าง ๆ กล่าววาทาษาไทยใหญ่และภาษาไทยอาหม มีคำว่า แสน
แต่เขียนเป็น "แสญ" แปลว่า สิบหมื่น [ตำแหน่งนายทหารครึ่งโบริาณ] ภาษาไทยพายัพ
มีชื่อตำแหน่งคุมบรรดาไพรพล คือ "กวาน" เป็นผู้คุมพลจำนวน ๓ ถึง ๖ คน รองลงมา
คือหัวเสา หรือ นายยี่สิบ หัวร้อย เจ้าพัน เจ้าหมื่น เจ้าแสน และพระยา ตำแหน่งแสน
เช่น แสนสุรินทร, แสนเมืองไฟ ส่วนตำแหน่งพระยาเป็นชั้นแม่ทัพ^{๒๔๔} ในศิลาจารึก-
จังหวัดเชียงราย จ.ศ. ๔๕๐ พ.ศ. ๒๐๓๑ หลักที่ ๔๙ ปรากฏบรรดาศักดิ์ของขุนนางทาง
ไทยพายัพชั้น เจ้าหมื่นว่า "เจ้าหมื่นเจ็ดเชียงแสน...เจ้าหมื่นยาคาบเรือ...เจ้าหมื่น
สามล้านจันทน์...เจ้าหมื่นโสมจา...เจ้าหมื่นหนังสือ..."^{๒๔๕} และ "เจ้าหมื่นชวากลอย
ใจ...เจ้าหมื่นชามมงคล..."^{๒๔๖} ศิลาจารึกวัดหนองกวาง หลักที่ ๙๙ พ.ศ. ๒๐๕๖
พบบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าหมื่นดังกล่าวนี้ว่า "เจ้าหมื่นคำฉาง"^{๒๔๗} จารึกวัดคอนคราม พ.ศ.
๒๐๓๑ หลักที่ ๑๐๐ พบคำว่า "เจ้าหมื่นวาปาน"^{๒๔๘} จารึกหลักที่ ๑๐๑ วัดป่าใหม่



^{๒๔๓} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๑, หน้า ๖๗๐.

^{๒๔๔} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ [และ] พระยาอนุমানราชชน,
บันทึกเรื่องความรูต่าง ๆ (พระนคร: มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๖), I, หน้า ๔๑.

^{๒๔๕} สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒน-
ธรรมและโบราณคดี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๔..., หน้า ๑๘.

^{๒๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^{๒๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๒๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

พ.ศ. ๒๐๔๐ พบคำว่า "เจ้าหมื่นลอเทพศรีจุฬา"^{๒๔๘} และ "เจ้าหมื่นสามนาโหราธิบดี"^{๒๔๐} ส่วนคำว่า "เจ้าแสน" พบในศิลาจารึกหลักที่ ๔๗ ว่า "เจ้าแสนอโสก"^{๒๔๑} และในหลักที่ ๑๐๔ ศิลาจารึกวัดพระธาตุศรีจอมทอง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ว่า "เจ้าแสนปู่เจ้าเมืองสามล้านส่วย"^{๒๔๒} ดังนั้นคำว่า พญา, พระ, พระยา, เพี้ย, พ้า, หลวง และขุน สันนิษฐานว่าคงจะเป็นคำเดียวกันหมด ต่อมาเกิดมีคำในภาษาอื่น ๆ มาปะปนมากขึ้นจึงทำให้สับสน ดังจะเห็นได้ชัด เช่นคำว่า "หลวง" กับ "ขุน" นั้นแต่แรกให้เป็นคำเรียกหรือหมายถึงพระเจ้าแผ่นดิน ต่อมากลายเป็นบรรดาศักดิ์ของขุนนาง ส่วนคำว่า ออกญา นั้น คำว่า ออก ก็หายไป^{๒๔๓} ขุนนางที่ได้รับบรรดาศักดิ์ชั้น ออกญา หรือ พระยานั้น ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ เครื่องประดับยศของขุนนางบรรดาศักดิ์ชั้นพระยาตามกฎหมายเทียรบาลระบุไว้ว่า สำหรับศักดินา ๑๐,๐๐๐ กินเมืองเอกทั้ง ๔ และบรรดาหัวนั้งเมืองหรือเจ้าประเทศราช^{๒๔๔} ได้รับพระราชทานเครื่องยานคานหามเก้าอู่ทอง นอกจากนั้นมี

^{๒๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๒๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๒๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๒๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๒๔๓} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรง-
ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๔๒) (พระนคร: โรงพิมพ์อาศรมอักษร,
๒๕๐๖), หน้า ๑๐๗ - ๑๐๘.

^{๒๔๔} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๗๒ - ๓, "กฎหมายเทียรบาล."

รม วรรณกรรมและทฤษฎีซึ่งเป็นเครื่องสูงประดับเกียรติยศ สำหรับวรรณกรรมนั้นหุ้มผ้าสีต่าง
กัน ขุนนางกินเมืองทั้ง ๔ ฝ่ายใช้วรรณกรรมหุ้มผ้าแดง ส่วนเจ้าประเทศราชกรรชิงหุ้มผ้าขาว
บรรดาศักดิ์กินา ๑๐,๐๐๐ ในเมือง ได้รับพระราชทานเครื่องยานชนิดหนึ่งเรียกว่า ยัว
กรรชิงหุ้มผ้าขาว ขุนนางหัวเมืองได้รับพระราชทานคานหามเก้าสี น้า ๑๐,๐๐๐ กินเมือง
ที่ยัวยาน กรรชิงหุ้มผ้าขาว เครื่องประดับยศอื่น ๆ มี หมวกกลมทอง เข็มเงินถมยาคำ
รองตะลุม ในจดหมายเหตุของ นิโกลาส์ แชรแวงส กล่าวว่า

เราจะรู้จักความสำคัญของขุนนางเหล่านี้ในหน้าที่ราชการได้ ไม่เพียงจากหีบหมาก
พระราชทาน จากรูปพรรณและเนื้อโลหะขอมลอมพอก จากฐานะของเรือที่ใช่เป็น
ยานพาหนะ จากคาบที่คาดหรือที่มีผู้เชิญไปข้างหน้าเท่านั้น แต่ยังคงรู้ได้จากจำนวน
ทาสที่ติดตามตามหลังอีกด้วย เพราะโดยปรกตินั้น ได้กำหนดจำนวนทาสติดตามไว้
เป็นการแน่นอน... ๒๕๕

บรรดาศักดิ์ชั้นออกญาหรือพระยานั้น ส่วนใหญ่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในราชการ
แผ่นดิน ได้รับพระราชทานเครื่องยศ มีหีบหมาก ซึ่งมีความประณีตกว่าขุนนางชั้นอื่น ๆ ใน
ขณะที่โดยเสด็จพระราชดำเนิน จะสวมลอมพอกยอดแหลมประดับด้วยขอมลอมพอก มีวงหรือ
เสวียนทองคำรัดขอมลอมพอกไว้ด้วย ๒๕๖ ลอมพอก เป็นเครื่องสวมศรีษะรูปยาวแหลม
คล้ายชฎา เครื่องยศขุนนางบรรดาศักดิ์ชั้นพระยาดังกล่าวนี้มีธรรมเนียมมาแต่ครั้งกรุง
ศรีอยุธยา ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีหลักฐานปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศแก่ขุนนางชั้น
พระยาหลายท่าน บรรดาเครื่องยศที่พระราชทานได้แก่ พานทอง คนโทหรือเต้าน้ำทองคำ

๒๕๕ แชรแวงส, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๓.

๒๕๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

กระโถนทอง ประคำทอง กระบี่บังทอง สัปทนหรือร่ม และหมวกคุ่มมี หรือบางครั้งเป็น หมวกทรงประพาส ตามฐานาศักดิ์ของขุนนาง ดังตัวอย่างเช่น พระยาศุขสุนทร ได้รับ พระราชทาน "พานทองเหลี่ยมเครื่องในทองพร้อม ๑ คนโททอง ๑ กระโถนทอง ๑ ประคำทอง ๑ หมวกทรงประพาส ๑ สัปทนปัสตุแดง ๑ กระบี่บังทอง ๕ บั้ง ๑ เล่ม โตะเงิน ๔ เแท" ^{๒๘๗} หรือ พระยาพนมพิณจ ผู้ว่าราชการพนมศก ได้รับพระราชทาน โตะทอง คนโททอง ประคำทอง กระบี่บังทอง ๕ บั้ง สัปทนปัสตุแดง หมวกคุ่มมียอดทอง ^{๒๘๘} ดังนี้ เป็นต้น

พระ บรรดาศักดิ์รองชั้น พระยา ลงมา ใช้เป็นคำนำหน้าพระนามพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้านายชั้นสูง ใช้เป็นคำนำหน้าเพื่อยกย่องในของที่นับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ว่าสูง หรือของที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดิน เป็นต้น ^{๒๘๙} คำว่า พระ และ พระยา นั้น นักปราชญ์สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นคำเดียวกันกับคำว่า "พยา" ในภาษาพม่า ซึ่งมีแต่เสียง ย ไม่มีเสียง ร เช่นคำว่า อลองพญาและอลองพระ ในภาษาเขมรก็มีคำว่า ออกญา ใช้ ^{๓๐๐} ทั้งในกฎหมาย ทำเนียบศักดินาของไทยก็ใช้ศ ออกญา หลายตำแหน่ง รวมทั้งออกพระและออกหลวงด้วย ในประชุมจารึกกรุงสุโขทัย มีคำว่า "พระ" ใช้เป็นคำนำหน้าพระนามพระเจ้าแผ่นดิน

^{๒๘๗} "พระราชทานพานทอง," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๑ (๑๐ มีนาคม, ร.ศ. ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๗), ๘๖๑.

^{๒๘๘} "ข้าราชการถวายบังคมลาและพระราชทานเครื่องยศ," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๑ (๒๘ เมษายน, ร.ศ. ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๗), ๓๖.

^{๒๘๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๖๔๑.

^{๓๐๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ... (ภาคที่ ๔๒), หน้า ๗๓.

เช่นเดียวกับคำว่า พ่อขุน, ขุน, พระยาหรือพรญา ดังที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกพ่อขุนราม-
 คำแหงคราวชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด พ่อขุนศรีอินทราทิตย์จึงทรงสถาปนาพ่อขุน
 รามคำแหงให้เป็น พระรามคำแหง "กุดอูขางควยขุนสามชน คนกูฟุงขางขุนสามชนตัวชื่อ
 มาสเมืองแพ ขุนสามชนพายหนี พอกูจิงขึ้นตั้งกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูฟุงขางขุนสามชน"^{๓๐๑}
 ในศิลาจารึกวัดโสกการาม หลักที่ ๕๓ รุน พ.ศ. ๑๘๔๒ สมัยกรุงสุโขทัยตอนปลาย ปรากฏ
 ว่ามีเรื่องราวเกี่ยวแก่พระราชประวัติของพระธรรมราชาธิราช พระราชโอรสในพระเจ้า-
 ลีไทย หรือที่จารึกเรียกว่า "พระราชาลิไทย" ดังมีความต่อไปนี้

ในวันอังคาร เดือน ๔ ปีวอก กำหนดเป็นจุลศักราช ๗๓๐ พระมหากษัตริย์ในต้น
 พระราชวงศ์ใหญ่ ทรงพระนามว่า ธรรมราชาธิราช ทรงประสูติจากพระครรภ์
 พระมารดาผู้มีบุญมากโดยสวัสดิ์ มีพระนามปรากฏว่า พระศรีธรรมราชมาตา ทรง
 เป็นมเหสีของพระจอมพระพระนามว่า พระราชาลิไทย พระองค์มีพระชนมโค
 ๑๖ พรรษา ทรงบรรลุลุควมสำเร็จในศิลป... ทรงมีพระราชบุตร ๒ พระองค์
 องค์พระเชษฐา ทรงพระยศยิ่งใหญ ทรงพระนามว่า พระธรรมราชาธิราช องค์
 พระอนุชา ทรงพระนามว่า พระอโศก...^{๓๐๒}

ดังนั้นคำว่า พระ จึงใช้เป็นคำนำหน้าพระนามของพระเจ้าแผ่นดินมีมาตั้งแต่สมัย
 กรุงสุโขทัย บรรดาศักดิ์ขุนนางชั้น พระหรือออกพระ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถือศักดินาตาม
 ตำแหน่งหน้าที่ ๆ สำคัญมากน้อยรองลงไปโดยลำดับ ปรากฏว่ามีศักดินาตั้งแต่ ๑๐๐๐,

^{๓๐๑} ประชุมจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย, หน้า ๕๓.

^{๓๐๒} สำนักนายกรัชมุนตรี คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๔..., หน้า ๕๔ - ๕.

๑๕๐๐, ๑๖๐๐, ๓๐๐๐ จนถึง ๕๐๐๐^{๓๐๓} ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตำแหน่ง "ออกพระ" เป็นขุนนางที่ทำหน้าที่เอกอัครราชทูตพิเศษ ได้รับพระราชทานเครื่องยศประกอบ ค้วย หีบหมากทองคำ แต่มีความประณีตงดงามค้อยกว่าของพวกออกญา และสวมลอมพอกอัน มีขอบประดับค้วยช้อยพฤษ^{๓๐๔} ในรัชกาลเดียวกันนี้มีขุนนางชาวต่างประเทศ ซึ่งทรง สถาปนาพระราชทานบรรดาศักดิ์พร้อมราชทินนามว่า "ออกพระศักดิ์สงคราม" ในตำแหน่ง นายพล ฦบัญชาการทัพเรือและทัพบก เคิมเคยเป็นนายทหารเรือชาวฝรั่งเศส มีนามว่า "ฟอรบั้ง" มียศเป็น ^{คองเต} คองต^{๓๐๕} [comte] ส่วนเครื่องยศที่พระราชทานประกอบค้วย หีบ หมากขนาดเล็กทำค้วยทองและเงิน ในหีบมีตลับทอง ๒ ใบ สำหรับใส่หมากและพลู พร้อม ค้วยเต่าปูนกับพายทอง มีค้วมทอง และกลองทาสีแคงบรรจจุหีบหมาก^{๓๐๖} เครื่องยศขุนนาง บรรดาศักดิ์ชั้นนี้มีตามกฎหมายเทียบราชระบුවัวเป็น บรรดาศักดิ์ขุนนางหัวเมือง นา ๕๐๐๐ นา ๓๐๐๐ และนา ๑๖๐๐ เท่านั้น เป็นบรรดาศักดิ์ที่มีทำเนียบศักดินาเท่ากับขุนนางตำแหน่ง พระ บางตำแหน่ง คือระบුවัวว่า "บันดาศักดิ์หัวเมืองนา ๕๐๐๐ ชี้อยร่วมทงยู บันดาศักดินา ๓๐๐๐ ชี้อยาน"^{๓๐๗} และอีกแห่งหนึ่งระบුවัวว่า "นา ๑๖๐๐ กินเมืองเจียคเบื้ออหัทกรองคลุ่มกั้ง กแอทชาต"^{๓๐๘} [กะแอ หมายถึงเครื่องบังแดดมีคันปักดินหมุนได้ตามต้องการ]

^{๓๐๓} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๓๓ - ๓๒๖.

^{๓๐๔} แชรแวงส, เรื่องเคิม, หน้า ๑๑๒.

^{๓๐๕} ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๐ จดหมายเหตุฟอรบั้ง (พระนคร: โรงพิมพ์ พระจันทร์, ๒๕๐๘), หน้า ๑.

^{๓๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔ - ๑๐๕.

^{๓๐๗} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๗๒, "กฎหมายเทียบราช."

^{๓๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

เครื่องยศขุนนางชั้น พระ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้นได้รับพระราชทาน เครื่องถม เช่น กาดม โต๊ะถม แต่บางท่านได้รับพระราชทานเครื่องกะไหล่ทอง เช่น โต๊ะเงินกะไหล่ทอง คนโทเงินกะไหล่ทอง มีขุนนางบรรดาศักดิ์ในชั้นพระหลายท่านที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศนี้ ตัวอย่างเช่น พระณรงค์เรืองเดช, พระนครพราหมณ์ ปลัดเมือง-ลพบุรี ได้รับพระราชทาน "โต๊ะเงินกะไหล่ทอง ๑ คนโทเงินกะไหล่ทอง ๑"^{๓๐๘} พระ-สัจจาภิรมย์ ตำแหน่งข้าหลวงกระทรวงมหาดไทย "ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน กาดม โต๊ะถม"^{๓๑๐}

หลวง ตำแหน่งบรรดาศักดิ์รองชั้น พระ ลงมา, หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวกับเป็นของ แห้งอยู่เป็นใหญ่ คือ พระเจ้าแผ่นดิน เช่น ศาลหลวง วังหลวง^{๓๑๑} ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ราชฎีรนิยมเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินเมื่อล่วงรัชกาลแล้วนั้นว่า "ขุนหลวง" เช่น ขุนหลวงเพทราชา, ขุนหลวงเสือ, ขุนหลวงท้ายสระ, ขุนหลวงหาวัด เป็นต้น นับเป็น ประเพณีที่สามัญชนนิยมออกพระนามพระเจ้าแผ่นดินดังนี้^{๓๑๒} หนึ่งคำว่า "ขุนหลวง" เป็น คำที่นำเอาคำว่า "หลวง" ไปประกอบข้างท้าย ใช้ในเรื่องที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยพระเจ้าแผ่นดิน เช่น คนหลวง ข้างหลวง เรือหลวง ซึ่งหมายถึง คน ข้าง และ เรือ อันเป็นของขุนหลวง

^{๓๐๘}"ข้าราชการถวายบังคมลาและพระราชทานเครื่องยศ," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๑ (๒๙ เมษายน, ร.ศ. ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๗), ๓๖.

^{๓๑๐}"พระราชทานเครื่องยศ," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๒ (๒๖ มกราคม, ร.ศ. ๑๑๔ พ.ศ. ๒๔๓๘), ๔๐๐.

^{๓๑๑}พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓, หน้า ๘๕๐.

^{๓๑๒}สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระนามพระเจ้าแผ่นดินดังนี้ "อธิบายเรื่องพงศาวดารในรัชกาล-ต่าง ๆ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี," พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระนามพระเจ้าแผ่นดินดังนี้ "อธิบายเรื่องพงศาวดารในรัชกาล-ต่าง ๆ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี," พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระนามพระเจ้าแผ่นดินดังนี้ หน้า ๒๒๗.

ต่อมาลดคำว่า "ขุน" ออก คงเหลือเพียง ๒ พยางค์เป็น "ของหลวง" ความหมายของ คำว่า หลวง เป็นมาดังนี้ ส่วนบรรดาศักดิ์ "หลวง หรือ ออกหลวง" ถือศักดินาในกำหนด ๓๐๐๐, ๑๕๐๐, ๑๒๐๐, ๑๐๐๐ และ ๘๐๐ ตามตำแหน่งหน้าที่^{๓๑๓} บรรดาศักดิ์ขุนนางชั้น หลวง ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าได้รับพระราชทานทึบหมากทำถ้วยเงิน ขอบลอมพอก ฝีมือประณีตน้อยกว่าของพวกออกพระ^{๓๑๔}

จมีน หรือ เจ้าจมีน บรรดาศักดิ์ของตำแหน่งหัวจมีนในเวรมหาดเล็กทั้ง ๔ ถือ ว่าเป็นข้าราชการสำนัก สามัญชนนิยมเรียกสรรพนามบรรดาศักดิ์ชั้นนี้ว่า "พระนาย"^{๓๑๕} แต่ เดิมชั้นบรรดาศักดิ์ชั้นนี้เรียก จมีน ในรัชกาลที่ ๔ ทรงเปลี่ยนเป็น เจ้าจมีน^{๓๑๖} ในทำเนียบ พระไอยการนาพลเรือน ระเบียบบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินาไว้พร้อม แต่มิได้ระบุหน้าที่ ไว้อย่างชัดเจน บรรดาศักดิ์ชั้นจมีนตามกฎหมายโบราณมีดังนี้

จะ	จมีนสาระเพชกรัก]	คนเชือก	นาคละ ๑๐๐๐
	จมีนศรีเสารัก			
จะ	จมีนไวยวรรณาค]	ปลายเชือก	นาคละ ๖๐๐๐ ^{๓๑๗}
	จมีนเสมอใจราช			

^{๓๑๓} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๕ - ๓๑๘.

^{๓๑๔} แชรแวงส, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๒.

^{๓๑๕} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๖๕๒.

^{๓๑๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, II, หน้า ๑๕๔.

^{๓๑๗} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๓.

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตราพระราชบัญญัติ กำหนดหน้าที่กรมมหาดเล็กเปลี่ยนแปลงใหม่ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖^{๓๑๘} นับเป็นกรมที่มีตำแหน่ง ราชการในพระราชสำนักรวมอยู่ในกระทรวงวัง และเป็นสถานศึกษาราชการแห่งหนึ่งของ บรรดาบุตรหลานข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และผู้น้อย ผู้ซึ่งจะสืบตระกูลเข้ามาถวายตัวเพื่อรับการ ศึกษาเกี่ยวแกขนบธรรมเนียมราชการ และมีโอกาสได้รับราชการใกล้ชิดองค์พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัว และคุ้นเคยในฝ่าละอองธุลีพระบาท เมื่อทรงพระราชดำริเห็นว่าผู้ใดมีคุณสมบัติ เป็นบุตรราชการ และมีอักษาสัยอันสมควรแก่ราชการในตำแหน่งใด ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใครรับตำแหน่งโดยสมควรแก่สติปัญญาสืบสกุลวงศ์เป็นเกียรติยศสืบไป เครื่องยศของบรรดา ข้าราชการมหาดเล็กที่ไดพบนั้นมักกล่าวไว้ในบทพระนิพนธ์สมเด็จพระยาบรมมหาประ- บัญช์ มีความดังนี้

มหากุเล็กเสื่ออย่างน้อย	ครุยกรอง
จาสีหมแพรสอง	สียโค
แพรห่มฝักบัวทอง	คาบแห ริวแฮ
เจ้าหมื่นหลวงนายโท	คาบลวนฝักทอง ^{๓๑๙}

เครื่องยศชั้นหมื่น หรือเจ้าหมื่นคังกล่าวนี้ใช้ในการพระราชพิธี จะต้องแต่งกาย สวมเสื่อครุยกรอง ถือคาบห่มฝักทองด้วย

^{๓๑๘} "พระราชบัญญัติกรมมหาดเล็ก," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๐ (๒๓ กรกฎาคม, ร.ศ. ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖), ๒๐๑ - ๒๐๕.

^{๓๑๙} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบรมมหาประบัญช์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส (พิมพ์ครั้งที่ ๓; พระนคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๙), หน้า ๔๑.

ขุน ยศที่เรียกว่า ขุน นั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงประทานอธิบายว่า แต่เดิมเป็นยศของพระเจ้าแผ่นดิน ต่อมาลดลงมาเป็นยศขุนนางชั้นต่ำ^{๓๒๐} ในที่นี้ต้องการความหมายว่า "ตำแหน่งบรรดาศักดิ์รองหลวงลงมา"^{๓๒๑} คำว่า ขุน นี้มีนักปราชญ์ราชบัณฑิตหลายท่านให้การวินิจฉัยไว้ว่า เป็นคำที่มีสำเนียงคล้ายคลึงกับภาษาไทยใหญ่และภาษาจีน บรรดาไทยน้อยและไทยใหญ่เรียกผู้เป็นใหญ่ของพวกตนมาแต่ดึกดำบรรพ์ว่า "ขุน" ในพจนานุกรมภาษาไทยใหญ่ คำว่า ขุน แปลว่า เจ้าผู้ครองเมือง, ผู้มีตำแหน่งในราชการ "ขุนหลวง" แปลว่า อัครมหาเสนาบดี "ขุนวัน" เป็นคำใช้เรียกขุนนาง^{๓๒๒} ในภาษาจีนมีคำว่า "หลกุน" เป็นชื่อตำแหน่งราชบัณฑิต ๖ ตำแหน่ง มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชการซึ่งเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีโหราศาสตร์และราชประเพณีของพระเจ้าแผ่นดิน^{๓๒๓} นอกจากนี้ในภาษาจีนยังมีคำที่มีสำเนียงใกล้เคียงกัน ๒ คำ ที่มีความหมายใกล้เคียงหรือตรงกันกับความหมายของคำว่า ขุน คือคำว่า "กุน" แปลว่า พระเจ้าแผ่นดิน หรือเป็นคำยกย่องเจ้าประเทศราช ถ้าคำว่า กุน ไปใช้กับคำอื่น ๆ จะมีความหมายว่า หัวดี, ผู้ดี, คนชั้นสูง, ผู้ที่ควรนับถือ^{๓๒๔}



^{๓๒๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ... (ภาคที่ ๒๑), หน้า ๕๕.

^{๓๒๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓, หน้า ๒๐๖ - ๒๐๗.

^{๓๒๒} J.N. Cushing, Shan and English dictionary (Rangoon: C. Bennett... American Mission Press, 1881), p. 92.

^{๓๒๓} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ พระยาอนุমানราชชน, เรื่องเดิม, หน้า ๗๒.

^{๓๒๔} "คำว่า ขุน เช่นความว่า พ่อขุน ลูกขุน และพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เข้าใจกันว่าเป็นคำมาจากภาษาจีนนั้น มีอธิบายอย่างไร," บันทึกสมาคมวรรณคดี, ๑ (มิถุนายน, ๒๔๙๕), ๕๗ - ๘.

บรรดาศักดิ์ชั้น ขุน ถือศักดินาต่างกันตามตำแหน่งหน้าที่ มีศักดินาตั้งแต่ ๑๐๐๐, ๘๐๐, ๖๐๐, ๔๐๐ และ ๓๐๐ เป็นต้น^{๓๒๕} ในจดหมายเหตุของนิโกลาส์ แครเวส ได้กล่าวถึงเครื่องยศขุนนางชั้น ออกขุนและออกหมื่น ซึ่งส่วนใหญ่มีตำแหน่งหน้าที่ในสำนักพระราชวัง เป้าตำหนักพระที่นั่ง หรือเป็นปลัดกรมในข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ตุลาการศาลหัวเมือง ขุนนางชั้นนี้ได้รับพระราชทานหีบหมาก มีลอมพอกซึ่งชอบทำด้วยทองคำหรือเงินเนื้อเกลี้ยง^{๓๒๖}

หมื่น ชื่อตำแหน่งราชการเหนือตำแหน่งพันขึ้นไป^{๓๒๗} ถือศักดินามากน้อยตามตำแหน่งหน้าที่ราชการ คือตั้งแต่ ๕๐๐, ๔๐๐, ๓๐๐ และ ๒๐๐^{๓๒๘}

พัน บรรดาศักดิ์ชั้นประทวนต่ำกว่าหมื่น, ชื่อตำแหน่งหัวหน้านายเวรในกระทรวงมหาดไทยและกลาโหม, ตำแหน่งหัวหน้าทหารสมัยโบราณสูงกว่าหัวปาก^{๓๒๙} หัวปาก คือนายร้อย บรรดาศักดิ์นี้ถือศักดินามากน้อยตามตำแหน่งหน้าที่ ตั้งแต่ ๖๐๐, ๕๐๐, ๔๐๐, ๒๐๐ และ ๑๐๐^{๓๓๐} เป็นลำดับ

^{๓๒๕} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๓ - ๓๒๐.

^{๓๒๖} แครเวส, เรื่องเกิม, หน้า ๑๑๒.

^{๓๒๗} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓, หน้า ๘๔๕.

^{๓๒๘} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔ - ๓๑๕.

^{๓๒๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓, หน้า ๖๕๕.

^{๓๓๐} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔ - ๓๑๕.

นาย คำนวณตำแหน่ง ยศ บรรดาศักดิ์ของข้าราชการ เช่น นายม้าต้น นายพล นายสุจินดา^{๓๓๑} บรรดาศักดิ์ชั้น "นาย" ถือศักดินาตั้งแต่ ๖๐๐, ๕๐๐, ๔๐๐ และ ๓๐๐^{๓๓๒}

บรรดาศักดิ์ขุนนางไทยตามที่ปรากฏอยู่ใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ได้แกบบรรดาศักดิ์ดังกล่าวมานี้ เป็นบรรดาศักดิ์ที่หมายถึงฐานันดรศักดิ์ของขุนนางที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้ง หรือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้ากระทรวงเป็นผู้แต่งตั้ง

องค์ประกอบยศขุนนางไทยเกี่ยวแกนามบรรดาศักดิ์ หรือราชทินนาม

ได้กล่าวถึงความหมายแล้ว^{๓๓๓} ตามความคิดเห็นของ แปลก สนธิรักษ์ กล่าวว่า ราชทินนาม เป็นนามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชทานแก่ข้าราชการสัญญาบัตร เป็นเครื่องหมายที่แสดงความรู้ความสามารถ และความเป็นผู้มีเกียรติของขุนนางผู้นั้น^{๓๓๔} ราชทินนาม อยู่หลังคำที่แสดงยศหรือบรรดาศักดิ์ ในกฎหมายศักดินาโบราณ กำหนดนามบรรดาศักดิ์ของขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ คือ ตำแหน่งอัศวมหาเสนาบดี, ตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ และตำแหน่งอื่น ๆ โดยวิธีแจ้งฐานันดรแห่งบรรดาศักดิ์ หรือลำดับชั้นยศ, นามบรรดาศักดิ์หรือราชทินนาม, ตำแหน่ง, ศักดินา และดวงตราประจำตำแหน่งกำกับไว้ครบองค์ประกอบยศขุนนาง ดังนี้

นามบรรดาศักดิ์อัศวมหาเสนาบดี ทั้ง ๒ ฝ่าย ได้แก่

^{๓๓๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๕๐๒.

^{๓๓๒} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๘ - ๓๑๓.

^{๓๓๓} คู่มือที่ ๑, หน้า ๕.

^{๓๓๔} แปลก สนธิรักษ์, "ราชทินนาม," วารสารวัฒนธรรมไทย ๑ (มกราคม, ๒๕๐๕), ๕๕.

"เจ้าพญาจักรีศรีอโศกษัตริย์สมุหะนายกอัครมหาเสนาธิบดีอะโทยพิริยปรากรมภาหุ
 ถือศักดิ์นา ๑๐๐๐๐ เอกอุราชสีหตราพระราชสีห์ ตราจักร"^{๓๓๕} หรือเขียนอย่างภาษา
 ไทยปัจจุบันและเรียกอย่างสังเขปว่า เจ้าพระยาจักรี อัครมหาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
 ส่วนตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม คือ "เจ้าพญามหาเสนาบดีวิริยภักดีบดินทร
 สุรินทรทฤาไชยอะโทยพิริยปรากรมภาหุ สมุหะพระกลาโหม ใช้ตราพระคชสีห์ถือศักดิ์นา
 ๑๐๐๐๐"^{๓๓๖} หรือเรียกอย่างสังเขปว่า เจ้าพระยามหาเสนา อัครมหาเสนาบดีกระทรวง
 กลาโหม ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลก เป็นต้นมาได้มีการเปลี่ยนแปลง นามบรรดาศักดิ์ หรือราชทินนามขุนนางในตำแหน่ง
 อัครมหาเสนาบดีทั้งสอง กล่าวคือมิได้ใช้นามบรรดาศักดิ์ของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองฝ่าย
 ตามทำเนียบเดิมที่เคยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเสมอไป ขุนนางตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี
 ในบางรัชกาลเป็น นามบรรดาศักดิ์ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานขึ้นใหม่ โดย
 ให้ดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีตามทำเนียบเดิม ทำเนียบนามบรรดาศักดิ์ของขุนนางที่
 เปลี่ยนแปลงในแต่ละสมัยได้ชี้แจงไว้แล้ว^{๓๓๗}

^{๓๓๕} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔.

^{๓๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๔.

^{๓๓๗} คูตารางเปรียบเทียบนามบรรดาศักดิ์อัครมหาเสนาบดีทั้ง ๒ ฝ่าย, หน้า ๔๖.

ตารางเปรียบเทียบนามบรรดาศักดิ์ขุนนางตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกและสมุห
พระกลาโหม ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๕

ลำดับสมัยทางประวัติศาสตร์	ทำเนียบนามบรรดาศักดิ์ อัครมหาเสนาบดี ที่สมุหนายก	ทำเนียบนามบรรดาศักดิ์ อัครมหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหม
พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน- นาทหาร-สมัยกรุงศรีอยุธยา	เจ้าพระยาจักรี	เจ้าพระยามหาเสนา
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑	-เจ้าพระยารัตนาพิพิธ	-เจ้าพระยามหาเสนา
" " รัชกาลที่ ๒	-เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ -เจ้าพระยาอภัยภูธร	-เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา -เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์
" " รัชกาลที่ ๓	-เจ้าพระยาอภัยภูธร -เจ้าพระยาราชสุภาวดี -พระยาราชสุภาวดี	-เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา -เจ้าพระยาพระคลัง
" " รัชกาลที่ ๔	-เจ้าพระยานิกรบดินทร์ -เจ้าพระยาภูธราภัย	-สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา- ประยูรวงศ์ -เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์
" " รัชกาลที่ ๕	-เจ้าพระยารัตนบดินทร์	-เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ -เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ -พระยามนตรีสุริยวงศ์

นามบรรดาศักดิ์เสนาบดีจตุสดมภ์ทั้ง ๔ คือ เมือง วัง คลัง นา นั้น ตามกฎหมายศักดินาเดิมมีมาดังนี้

เสนาบดีกรมเมือง "พญาชมราชอินทราชิบดีศรีวิไชยบริรักษ์โลกาภรณ์หะราชมกรมพระนครบาลบดิอะไภยพิริยบรากรมภาหุ ไช้ตราสี่สิงห์ มือขวาถือพระขรรค์ มือซ้ายถือพวงดอกไม้ ถือศักดินา ๑๐๐๐๐"^{๓๓๘}

เสนาบดีกรมวัง "ออกญาชำระมาชิบดีศรีวิชัยพงษ์วงษ์ภักดิ์บดินทรเคโจไชยมะไหยสุริยาชิบดีศรีรัตนมลเทียรบาล อัครมหาเสนาชิบดีอภัยพิริยบรากรมภาหุ นา ๑๐๐๐๐"^{๓๓๙}

เสนาบดีกรมพระคลัง "ออกญาศรีธรรมราชเคชะชาคิอำมาตยานุชิตพิพิรัตนราชโกษาชิบดีอภัยพิริยบรากรมภาหุ ตราบัวแก้ว ถือศักดินา ๑๐๐๐๐"^{๓๔๐}

เสนาบดีกรมนา "ออกญาพลเทพราชเสนาบดีศรีไชยนพรัตนกระเสตราชิบดีอภัยพิริยบรากรมภาหุ ไค้ไช้ตรา ๔ ดวง ถือศักดินา ๑๐๐๐๐"^{๓๔๑}

นามบรรดาศักดิ์ของขุนนางตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีนั้น ตามธรรมเนียมที่มีมาแต่เดิม เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้ใดเป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก จะต้องพระราชทานนามบรรดาศักดิ์ว่า "เจ้าพระยาจักรี" ส่วนขุนนางชั้นอื่น ๆ นามกับตำแหน่งจะติดตามไปด้วย ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ไค้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

^{๓๓๘} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๕.

^{๓๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗.

^{๓๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

^{๓๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

ขุนนางเห็นใจความดีความชอบแก่บรรดาขุนนางผู้ช่วยทำการรบในศึกกลางเมืองก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ไคทรงแต่งตั้ง หลวงจาแสนยากร เป็น "เจ้าพระยาสุรศรีว่าที่จักรี"^{๓๔๒} ให้พระราชสงครามซึ่งว่าที่จักรีนั้นเป็น "พระยาราชนายกว่าที่กลาโหม"^{๓๔๓} ส่วนเสนาบดีที่จตุสดมภ์ตำแหน่งโกษาธิบดีหรือพระคลังนั้น "สั่งให้ขุนชำนาญเป็นเจ้าพระยาบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดี"^{๓๔๔} จึงนับว่าเป็นครั้งแรกที่มีการเปลี่ยนนามบรรดาศักดิ์อัครมหาเสนาบดีทั้งสองฝ่าย รวมทั้งเสนาบดีกรมพระคลัง ในสมัยกรุงธนบุรีนั้นถือแบบอย่างตามทำเนียบเดิม トラบกระทั้งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรก โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไคกลับไปใช้ธรรมเนียมแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอีก กล่าวคือ ทรงแต่งตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกให้มีนามบรรดาศักดิ์อย่างอื่นแทนนาม "เจ้าพระยาจักรี" รวมทั้งเสนาบดีกรมพระคลังหรือที่เรียกว่า โกษาธิบดี ก็มีนามบรรดาศักดิ์อื่นโดยเฉพาะไม่ได้ใช้นามว่า "เจ้าพระยาพระคลัง" นอกจากจะใช้ในสารตรา หรือหมายรับสั่ง นามบรรดาศักดิ์ขุนนางอื่น ๆ ที่ไคทรงตั้งขึ้นและเปลี่ยนแปลงใหม่นั้นปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดาร^{๓๔๕} ผู้เขียนนวนิยายพนธ์ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบเฉพาะนามบรรดาศักดิ์เสนาบดีจตุสดมภ์ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงแต่บางนามเท่านั้น^{๓๔๖}

^{๓๔๒} พันจันทุนมาศ (เจิม) กับ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาด), เรื่องเดิม, หน้า ๔๕๕.

^{๓๔๓} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๓๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๔.

^{๓๔๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, หน้า ๑๕๓ - ๑๖.

^{๓๔๖} คูตารางเปรียบเทียบนามบรรดาศักดิ์เสนาบดีจตุสดมภ์, หน้า ๘๕.

ตารางแสดงทำเนียบนามบรรดาศักดิ์เสนาบดีจตุสดมภ์ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ตามทำเนียบ
พระไอยการนาพลเรือน จนถึง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๕
ก่อนเปลี่ยนแปลงแก้ไขการปกครองแผ่นดินในรัชสมัย.

ลำดับสมัย ตามประวัติศาสตร์ไทย	เสนาบดีจตุสดมภ์			
	เสนาบดีกรมเมือง	เสนาบดีกรมวัง	เสนาบดีกรมพระ- คลัง	เสนาบดีกรมนา
สมัยกรุงศรีอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระบรม ไตรโลกนาถ	พญาบรมราช	พญาธารมาธิบดี	ออกญาศรีธรรม- ราช	ออกญาพลเทพ
รัชกาลสมเด็จพระเจ้า บรมโกศ	"	"	เจ้าพระยาบริรักษ์	"
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑	พระยายมราช	เจ้าพระยาธรรม- มาธิกรม	เจ้าพระยาพระ- คลัง	เจ้าพระยาพลเทพ
รัชกาลที่ ๒	เจ้าพระยายมราช	" "	" "	" "
รัชกาลที่ ๓	" "	" "	" "	" "
รัชกาลที่ ๔	เจ้าพระยายมราช แต่ทรงตั้งสร้อยนาม ใหม่เป็น เจ้าพระ- ยายมราชชาติเสนา- นาคนรินทรมหินทรา ธิบดีศรีวิชัย...	" "	-เจ้าพระยาพระ- คลัง-สมเด็จพระเจ้า พระยาบรมมหา ประยูรวงศ์	" "
รัชกาลที่ ๕	เจ้าพระยายมราช	" "	-เจ้าพระยาภาณุ- วงศ์	" "

นามบรรดาศักดิ์ของมหาดเล็กบางตำแหน่ง ประวัติการมีมหาดเล็กนั้น ตามที่ปรากฏหลักฐานในตำราหน้าทิมหาดเล็กกล่าวว่า

อย่างธรรมเนียมมหาดเล็กแต่ก่อน ให้หมื่นสารเพชภักดิ์ หมื่นศรีสุรฤกษ์ หมื่นไวยวรนาถ หมื่นเสมอใจราช นายศึกดี นายสิทธิ นายฤทธิ นายเดช สังสอนวากลาว มหาดเล็ก จุ, หมมแพร, เลว ผู้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวโดยสุจริต^{๓๔๗}

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดข้อบังคับสำหรับราชการในกรมมหาดเล็ก โดยให้ถือว่าราชการในกรมนี้มีความสำคัญยิ่งกว่าราชการในกรมอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากสาเหตุที่บรรดาข้าราชการมหาดเล็กนั้นไปรับราชการในหัวเมือง และพวกที่อยู่ในกรุงเทพฯ ไม่นำพาต่อการรักษาราชการในหน้าที่ หรือไปรับราชการในกรมอื่น จนถึงกับละเลยราชการในกรมมหาดเล็ก จึงทรงวางข้อบังคับว่า "ไม่ให้อ้างเอาราชการกรมอื่น ๆ มาเป็นใหญ่กว่าราชการในกรมมหาดเล็ก ซึ่งเป็นหน้าที่ของตนเป็นอันขาด..."^{๓๔๘} ต่อมาในปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติกรมมหาดเล็กขึ้น กรมมหาดเล็กนั้นนับเป็น "ตำแหน่งราชการในพระราชสำนัก รวมอยู่ในกระทรวงวัง"^{๓๔๙} ตามพระราชบัญญัติมหาดเล็ก ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ตำแหน่งมหาดเล็กแบ่ง

^{๓๔๗} เรื่องมหาดเล็ก (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๕๓), หน้า ๑, "ตำราหน้าทิมหาดเล็ก."

^{๓๔๘} "ประกาศเรื่องมหาดเล็กที่ไปรับราชการกรมต่าง ๆ," ราชกิจจานุเบกษา, ๗ (๕ พฤศจิกายน, ร.ศ. ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๓), ๒๔๓.

^{๓๔๙} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๒๓, "แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก."

เป็น ๔ ประเภท^{๓๕๐} คือ มหาดเล็กบรรดาศักดิ์, มหาดเล็กพิเศษ, มหาดเล็กคองกรม และ มหาดเล็กยาม

มหาดเล็กบรรดาศักดิ์ ได้แก่บรรดาศักดิ์ที่เข้ารับพระราชทานสัญญาบัตร มีกำหนดให้เข้าเวรรับราชการ หรือไม่ต้องเข้าเวรรับราชการก็ได้

มหาดเล็กพิเศษ ได้แก่บรรดาบุตรข้าราชการที่ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก^{๓๕๑} ซึ่งตามธรรมเนียมต้องเป็นมหาดเล็กพิเศษก่อนโดยไม่มีจำนวนจำกัดว่าเท่าใด และไม่เป็นตำแหน่งสัญญาบัตร^{๓๕๒} นอกจากนั้นยังไม่มีธรรมเนียมกราบถวายบังคมลาออกได้ นอกจากที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เห็นสมควรพระราชทานสัญญาบัตรให้รับตำแหน่งราชการในกรมอื่น ๆ หรือได้กระทำความผิดจนโปรดเกล้าฯ ให้คัดชื่อออกจากบัญชีมหาดเล็ก จึงถือว่าเป็นการขาดตำแหน่ง ส่วนตำแหน่งราชการของมหาดเล็กพิเศษนั้น เป็นอย่างเดียวกันกับชั้นหม่อมแพร์และนายรอง นอกจากมีความแตกต่างกันอยู่ที่มีหน้าที่รับราชการก็ได้รับพระราชทานเงินเดือน ถ้าไม่มีหน้าที่รับราชการก็ไม่ได้รับพระราชทานเงินเดือน

มหาดเล็กคองกรม ได้แก่บรรดามหาดเล็กพวกต่าง ๆ เช่น หม่อมราชวงศ์, ยาม, คำเดินหมาย, หองเครื่อง, หอสวดราคม, อินทร์พรหม, เกณฑ์จ่าย, ช่าง, ต่างภาษา, พิณฑาญ์ รวมทั้งบรรดาคคนที่จางวาง หัวหมื่น และนายเวรจัดเข้ารับราชการ และบรรดาผู้ที่มิได้ถวายตัว^{๓๕๓}

^{๓๕๐} "พระราชบัญญัติกรมมหาดเล็ก," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๐ (๒๓ กรกฎาคม, ร.ศ. ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖), ๒๐๒.

^{๓๕๑} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๓๕๒} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๓๖, "แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก."

^{๓๕๓} "พระราชบัญญัติกรมมหาดเล็ก," หน้า ๒๐๒.

มหาดเล็กยาม ได้แก่บรรดามหาดเล็กที่จางวาง คัดเลือกจากมหาดเล็กพิเศษ หรือ มหาดเล็กคองกรม ซึ่งมีคุณสมบัติสมควรจะรับราชการได้ ยกขึ้นเป็น มหาดเล็กประจำการ เข้าเวรรับราชการ พวกที่โคพระราชนาเงินเดือน เรียกว่า มหาดเล็กยาม^{๓๕๔}

ตำแหน่งราชการในกรมมหาดเล็ก ตามธรรมเนียมตั้งเดิมจัดเป็น ๔ เวร คือ เวรศักดิ์ เวรสิทธิ เวรฤทธิ และเวรเดช ปฏิบัติหน้าที่ราชการแบบเดียวกัน คือรักษา เครื่องราชูปโภค ฯลฯ และต้องอยู่ตามเวรข้างขึ้นข้างแรม โดยมีเวลาลัดเปลี่ยนกันใน ๔ เวรนี้^{๓๕๕} ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้แยกหน้าที่ราชการเวรต่าง ๆ ออกไป เช่น เวรศักดิ์ เป็นเวรรับราชการประจำใกล้ชิดพระองค์ มีฐานะเป็นมหาดเล็กประจำการ ปฏิบัติหน้าที่ราชการ เช่น เป็นพนักงานประจำพระองค์สำหรับรับใช้ตลอดเวลา มีหน้าที่จัดการในงานเลี้ยงอาหาร ทั้งเครื่อง จัดเครื่องราชูปโภค และเชิญพระราชหัตถเลขาต่าง ๆ^{๓๕๖} ดังนี้เป็นต้น เวรสิทธิมีหน้าที่ในการโยธา พนักงานตักแต่งพระที่นั่งประทับ จัดการประทับโคมไฟในพระราชฐาน จัดการคูหาอินทร์พรหม จัดการพระราชพิธี^{๓๕๗} เวรฤทธิ มีหน้าที่ในราชการรดน้ำทั้งปวงในกรม^{๓๕๘} และเวรเดช มีหน้าที่ตรวจรายงาน ตรวจสอบความรู้ของมหาดเล็กที่จะรับราชการในกระทรวงต่าง ๆ ฝึกหัดอบรมระเบียบเข้าแทนและกิริยามารยาทของมหาดเล็กในเวรของตน^{๓๕๙}

^{๓๕๔} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๓๕๕} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๒๔, "แบบเรียนราชการกรมมหาดเล็ก."

^{๓๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๓๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑ - ๒.

^{๓๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๓๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓ - ๔.

บรรดาศักดิ์ข้าราชการมหาดเล็กตามพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนในตำแหน่ง
ชั้นตั้งแต่หัวหมื่นลงมา นั้น เป็นตำแหน่งประจำเวร ตำแหน่งประจำเวรนี้ในรัชกาลที่ ๕
ได้จำแนกไว้อย่างชัดเจน ดังจะยกตัวอย่างเปรียบเทียบไว้ดังนี้

เวรศักดิ์ ^{๓๖๐}	เจ้าหมื่นสรรพเพชรภักดี	ในทำเนียบกฎหมายเดิม ^{๓๖๑}	เรียกว่า	จะหมื่นสาระเพช-
				ภักดี
	หลวงศักดิ์นายเวร	"	"	นายศักดิ์
	นายจายง	"	"	นายจายง
	นายฉันทุมแพรคนเตือก	"	"	นายจัน
	นายสนิท หุมแพร	"	"	นายสนิท
	นายชัยชรรค์ หุมแพร	"	"	นายไชยชัน
	นายสนองราชบรรหาร	"	"	ไม่มี
	นายพินัยราชกิจ	"	"	ไม่มี
	และมีนายรอง ๕ คน ตรงกับหุมแพร ในทำเนียบกฎหมายเดิม			ไม่มีนายรอง
เวรสิทธิ ^{๓๖๒}	เจ้าหมื่นเสมอใจราช	ในทำเนียบกฎหมายเดิม ^{๓๖๓}	ว่า	จะหมื่นเสมอใจราช
	หลวงสิทธิ์นายเวร	"	"	นายสิทธิ
	นายจายวด	"	"	นายจายวด
	นายฉิดหุมแพรคนเตือก	"	"	นายฉิด

^{๓๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^{๓๖๑} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๓ - ๔, "พระโอยการตำแหน่งนาพล+
เรือน."

^{๓๖๒} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๒๔ - ๕.

^{๓๖๓} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๓ - ๔.

	นายสุจินดา หุ่มแพร	ในทำเนียบกฎหมายเดิม	ว่า	นายสุจินดา
	นายพลพาย หุ่มแพร	" "		นายพลพาย
	นายเสนองานประพาส หุ่มแพร	" "		ไม่มี
	นายพิณิจราชการ หุ่มแพร	" "		ไม่มี
	มีนายรองตรงกับหุ่มแพร ๕ คน กฎหมายเดิม			ไม่มี
เวรฤทธิ ^{๓๖๔}	เจ้าหมื่นไวยวรนาถ	ในทำเนียบกฎหมายเดิม ^{๓๖๕}		เจ้าหมื่นไวยวรนาถ
	หลวงฤทธิชัยเวร	" "		นายฤทธิชัย
	นายจาเรศ	" "		นายจาเรศ
	นายกวดหุ่มแพรคนเชื้อ	" "		นายกวด
	นายเลหออวช หุ่มแพร	" "		นายเลออวช
	นายพลพัน หุ่มแพร	" "		นายพลพัน
	นายบำเรอบรมบาท หุ่มแพร	" "		ไม่มี
	นายพิจิตรสรพรการ หุ่มแพร	" "		ไม่มี
	นายรอง ๕ คน ตรงกับหุ่มแพร	" "		ไม่มี
เวรเดช ^{๓๖๖}	เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์	ในทำเนียบกฎหมายเดิม ^{๓๖๗}		เจ้าหมื่นศรีเสารักษ์
	หลวงเทศนายเวร	" "		นายเดช

๓๖๔ เรื่องมหาคเล็ก, หน้า ๒๕.

๓๖๕ กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๓ - ๔.

๓๖๖ เรื่องมหาคเล็ก, หน้า ๒๕ - ๖.

๓๖๗ กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๓ - ๔.

นายจาง	ในทำเนียบกฎหมายเดิม	นายจาง
นายขันหมแห่ต่นเชือก	" "	นายขัน
นายเสนท หมแห่	" "	นายเสนท
นายสรรพวศย หมแห่	" "	นายสรรวศย
นายบารุงราชบทมลาย หมแห่	" "	ไม่มี
นายพิจารณสรรพกจ หมแห่	" "	ไม่มี
นายรอง ๕ คน ตรงกับหมแห่	" "	ไม่มี

บรรดาข้าราชการมหาดเล็กในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นมีอยู่ในทำเนียบ ๒ ประเภท^{๓๖๔} คือ ประเภทแรก เป็น มหาดเล็กในกรมมหาดเล็กหลวง ประเภทที่สอง มหาดเล็กฝ่ายกรมพระราชวังบวร นอกจากนั้นยังมีบรรดาศักดิ์มหาดเล็กใน กรมต่าง ๆ อีกประเภทหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นบรรดาศักดิ์ประจำฐานันดรของเจ้านายต่างกรม บรรดามหาดเล็กดังกล่าวนี้ย่อมมีบรรดาศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่หลายตำแหน่ง สำหรับมหาด เล็กฝ่ายกรมพระราชวังบวรนั้น เนื่องจากตำแหน่งพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรยกเล็ก ไขแล้ว แต่ยังมีข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรอยู่ จึงมีหลักเกณฑ์ให้ไขคำว่า ผู้ช่วยทนาย ต่งตำแหน่ง เช่น หัวหมื่นฝ่ายพระราชวังบวร ให้เรียกว่า หัวหมื่นผู้ช่วย^{๓๖๕}

ศูนย์วิทยพัชการ

^{๓๖๔} สัมภาษณ์ พระมหาเทพกษัตรสมุห (เนื่อง สาคริก), ๑๑ พฤศจิกายน, ๒๕๑๔.

^{๓๖๕} กรมมหาดเล็ก, ทำเนียบราชการกรมมหาดเล็ก พิมพ์ขึ้นโดยพระบรมราช-
โองการ (พระนคร: ๒๔๕๓), หน้า ๒ - ๓.

บรรดาศักดิ์ชั้น พระยา พระ หลวง ชุนนั้นเทียบกับชั้นบรรดาศักดิ์ในกรมมหาดเล็ก^{๓๗๐} ดังนี้คือ พระยา เทียบ หัวหมื่น, พระ เทียบ นายเวร หรือจำตามตำแหน่งราชการ หลวง เทียบ หุ้มแพร ชุน เทียบ นายรอง "แต่นี้เป็นอย่างธรรมดา ถ้าแม่จะเทียบอย่างอื่นก็เป็นพิเศษ และพระยาที่เทียบแต่นี้ เป็นจำพวกที่เรียกว่า มีราชการในกรมมหาดเล็ก^{๓๗๑}

บรรดาศักดิ์ของมหาดเล็กสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ยศชั้นหัวหมื่น หรือเสวกเอกนั้นถือศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ ได้แก่ จมื่น หรือ เจ้าหมื่นทั้ง ๔ เวนคือ เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี [เวรศักดิ์], เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ [เวรเดช], เจ้าหมื่นไวยวรนาถ [เวรฤทธิ์], และเจ้าหมื่นเสมอใจราช [เวรสิทธิ์]

มหาดเล็กชั้นรองหัวหมื่นหรือเสวกโท คือ นายเวรทั้ง ๔ ซึ่งให้สรพนามเรียกอย่างสามัญว่า "หลวงนาย"^{๓๗๒} ถือศักดินา ๕๐๐ ไร่ ได้แก่ หลวงศักดิ์, หลวงสิทธิ์, หลวงฤทธิ์ และหลวงเดช มีบรรดาศักดิ์เป็น "หลวง"

มหาดเล็กตำแหน่งอื่น ๆ เช่น หุ้มแพร มีบรรดาศักดิ์เป็น "นาย" เช่น นายกวด, นายขัน, นายฉัน และนายชิต เป็นต้น การออกนามบรรดาศักดิ์มหาดเล็กผู้มีบรรดาศักดิ์เป็น นาย นั้น จะต้องใช้ประกอบกับราชทินนาม ห้ามเปลี่ยนนาย เป็นคุณ^{๓๗๓}

^{๓๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^{๓๗๑} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๓๗๒} สัมภาษณ์ พระมหาเทพนัครสมุท (เนื่อง สาคริก), ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๔.

^{๓๗๓} ม.ล. ปีย์ มาลากุล, ระเบียบสำนักพระราชวังที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการและประชาชน (พระนคร: โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารอากาศ, ๒๕๑๒), หน้า ๗๔.

สตรีบรรดาศักดิ์

คำว่าสตรีบรรดาศักดิ์ ซึ่งจะกล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ได้แก่ บรรดาศาสตรีผู้มียศ นับตั้งแต่ สมเด็จพระราชชนนี สมเด็จพระราชินี บรรดาข้าราชการสำนักฝ่ายใน จนกระทั่งถึง บรรดาศาสตรีผู้ได้รับพระราชทานเครื่องยศและบรรดาศักดิ์เป็น คุณหญิง และท่านผู้หญิง ซึ่งจำเป็นต้องใช้ลงรายการบัตร สตรีผู้มีอิสริยยศในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า "ผู้หญิงมีศักดิ์ตั้งแต่พระอัครมเหสี จนถึงนางห้ามเจ้าต่างกรม"^{๓๑๔} ดังนั้นสตรีบรรดาศักดิ์อันสมควรกล่าวถึง ๗ ทั้งนี้จึงต้องลำดับตั้งแต่ พระมเหสี ลงมาเป็นลำดับ แต่เนื่องจากในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีการสถาปนาตำแหน่ง สมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง มาโดยตลอด ผู้เขียนวิทยานิพนธ์เห็นสมควรกล่าวถึง ตำแหน่งสมเด็จพระราชชนนี เป็นลำดับแรกตามฐานันดรศักดิ์ก่อน

ตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชชนนี พันปีหลวง นับเป็นตำแหน่งที่มีมาแต่สมัยกรุงสุโขทัย แมว่าในสมัยสุโขทัยนั้นจะมีได้ปรากฏพระนามตำแหน่งอย่างชัดเจน แต่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในจารึกหลักที่ ๓๔ ว่าด้วยกฎหมายลักษณะโจร สมัยสุโขทัยว่า "สมเด็จพระราชชนนีศรีธรรมราชมาคามาหาทิดกรัตนราช"^{๓๑๕}

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงพระกรุณา

^{๓๑๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, หน้า ๕๒.

^{๓๑๕} สำนักนายกรัฐมนตรี คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓..., หน้า ๗๑, ๗๓.

โปรดฯ สถาปนาเป็น กรมพระเทพามาตย์ ทุกพระองค์^{๓๓๖}

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงเริ่มสถาปนาพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ ปรากฏพระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "กรมพระอมรินทรามาตย์"^{๓๓๗} แต่ในกฎหมายแก้ไข "สมเด็จพระอมรินทรามาตย์"^{๓๓๘} ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๗ เป็น กรมพระศรีสุลาลัย ในกฎหมายแก้ไข "สมเด็จพระศรีสุลาลัย"^{๓๓๙} รัชกาลที่ ๔ ในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เป็น "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์"^{๓๔๐} ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็น "กรมสมเด็จพระเทพรัตนามาตย์"^{๓๔๑}



^{๓๓๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพระยศเจ้านาย และขนานนาม, หน้า ๕.

^{๓๓๗} [กรมพระสมมตอมรินทร์, ผู้รวบรวม], จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๗๕.

^{๓๓๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๕.

^{๓๓๙} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๓๔๐} เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป, หน้า ๔๗.

^{๓๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔.

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธย สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทูกรัชกาลนับตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒, ที่ ๔ และที่ ๕ ปรากฏหลักฐานในหมายกำหนดการบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมอัฐิ^{๓๔๒} เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๓ โดยมีพระราชปรารภว่าที่จะเกิดทุนพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง ซึ่งเคยทรงดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีในรัชกาลก่อนให้สูงขึ้น จึงทรงประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ พระปรมาภิไธยที่ทรงเฉลิมใหม่นี้ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารและหนังสือราชการต่อมา ดังนี้คือ

สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เเฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่เป็น สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เเฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่เป็น สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เเฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ เป็น สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เเฉลิมพระปรมาภิไธยเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ว่า "สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี"^{๓๔๓}

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๓๔๒} สัมภาษณ์ ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ หัวหน้าแผนกสารบรรณ สำนักพระราชวัง, ๕ ธันวาคม ๒๕๑๔.

^{๓๔๓} "ประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธย," ราชกิจจานุเบกษา, ๒๗ (๔ ธันวาคม, ร.ศ. ๑๒๔ พ.ศ. ๒๔๕๓), ๒๐๒๔.

สมเด็จพระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ ๘ และรัชกาลที่ ๙ มีประกาศพระบรมราชโองการถวายพระนามพระราชบิดาและพระราชนนี^{๓๔๔} ว่า "สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิตลอลุยกุศล กรมหลวงสงขลานครินทร์" และ "พระราชนนีศรีสังวาลย์" เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ต่อมาในรัชกาลที่ ๙ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ทรงมีประกาศพระบรมราชโองการเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนก และสมเด็จพระบรมราชชนนี ว่า "สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม บรมราชชนก"^{๓๔๕} และ "สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี"^{๓๔๖}

ตำแหน่งพระมเหสี นับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตามความในพระราชพงศาวดารไม่ปรากฏว่ามีการอภิเษก แต่มีกล่าวถึงในกฎหมายเทียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยาเรียกว่า "สมเด็จพระภรรยาเจ้า"^{๓๔๗} ซึ่งเป็นตำแหน่งมเหสี นอกจากนี้มีคำว่า "แม่หยัวเมือง"^{๓๔๘} ตามพจนานุกรมเรียกว่า แม่ยั่วเมือง หรือแม่หยั่วเมือง ซึ่งเป็น "คำเรียกพระสนมเอกครั้งโบราณ"^{๓๔๘}

^{๓๔๔} "ประกาศถวายพระนามพระอัยกา พระราชบิดา และพระราชนนี," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๑ (๒๕ มีนาคม, ๒๔๙๙), ๑๔๐๘ - ๑๔๑๐.

^{๓๔๕} "ประกาศเฉลิมพระนามาภิไธย สมเด็จพระบรมราชชนก และสมเด็จพระบรมราชชนนี," ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ, ๘๙ (๑๒ มิถุนายน, ๒๕๑๓) ๔.

^{๓๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๓๔๗} กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๑๓๑, "กฎหมายเทียรบาล."

^{๓๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๓๔๘} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๓, หน้า ๙๒๘.

สำหรับพระมเหสีที่เรียกว่า สมเด็จพระภรรยาเจ้า นั้นมี ๒ พระองค์ และ แม่หยัวเมือง ก็มี ๒ พระองค์ ดังปรากฏหลักฐานแจ่มไว้อย่างชัดเจนในการเสด็จราชานุกิจฐานาเทวีว่า "เสด็จราชฐานาเทวี เสด็จพระที่นั่งแล้ว พระสนมเอางานพระศรีสุธารศัพชนี ถัดมาสมเด็จพระภรรยาเจ้าทั้งสอง เจียมขลิบเบาะกำมัญญ์ ๘ ลีน ถัดนั้นแม่หยัวทั้งสอง พระราชเทวีพระอรรคชายาเบาะ ๓ ลีน..."^{๓๘๐} นอกจากนั้นยังมีข้อความที่แสดงถึงพระอิสริยยศพระมเหสีไว้ดังนี้ "พระอรรคมเหษี พระอรรคเทวีชรงราโชประโภค มีมงกุฎเกือกทองอภิม ๓ ชั้น พระราชยานมีจำลอง พระราชเทวีพระอรรคชายา ชรงราโชประโภคลดมงกุฎ ชรงพระมาลามวยหางหงษ์ เกือกกำมัญญ์สักหลาดมีอภิม ๒ ชั้น เทวียนมีมกรชู..."^{๓๘๑} ดังนั้นจึงนับว่าตำแหน่งพระมเหสีของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น มี ๔ ตำแหน่งตามลำดับดังนี้ คือ

๑. พระอัครมเหสี
๒. พระอัครเทวี
๓. พระราชเทวี
๔. พระอัครชายา

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ พระเกียรติยศของพระอัครมเหสีและพระอัครเทวีนั้นเสมอกันด้วยมีเครื่องราชูปโภคแสดงพระอิสริยยศเท่ากัน ส่วนพระราชเทวีและพระอัครชายามีพระเกียรติยศชั้นรองจากสองพระองค์แรก พระมเหสีทั้ง ๔ พระองค์นี้ในกฎหมายเทียรบาลรวมเรียกกันว่า "พระภรรยาเจ้าทั้ง ๔"^{๓๘๒}

^{๓๘๐} กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๑๓๑.

^{๓๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒ - ๓.

^{๓๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

ในการใช้คำนำหน้าพระนามพระมหาลีแต่โบราณนั้น ในพระราชพงศาวดารใช้คำนำหน้าพระนามว่า "พระ" ตลอดมา ตามคำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ได้ทรงสถาปนาพระมหาลี ๔ พระองค์ มีพระนามทุกพระองค์^{๓๕๓} พระมหาลีฝ่ายขวา ๔ พระองค์ทรงพระนามว่า พระปฐม, พระสุริยา, พระจันทเทวี, พระศิริกัลยา ส่วนพระมหาลีฝ่ายซ้าย ๔ พระองค์ทรงพระนามว่า พระอุบลเทวี, พระประภาวดี, พระไวยบุตรี และพระกนิษฐาเทวี สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายปรากฏว่ามีการตั้งกรมพระมหาลีขึ้น ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้ทรงสถาปนาพระราชชายาซึ่งทรงพระนามว่า เจ้าท้าว เป็นพระอัครมเหสี มีพระยศเป็นเจ้าคางกรม ทรงพระนามว่า "กรมหลวงประชา-นุรักษ์"^{๓๕๔} ตามหลักฐานที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้น พระมหาลีในบางรัชกาลนิยมออกพระนามว่า พระพันวัสสา หรือ พระพันพรรษา ซึ่งเป็นคำเดียวกับคำว่า พระพันปี ถือเป็นการถวายพระพรสำหรับเรียกพระราชชนนีหรือพระมหาลี^{๓๕๕} ดังเช่นในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ทรงสถาปนาพระราชชายาเดิม ๒ พระองค์ขึ้นเป็นเจ้าคางกรม คือ "พระพันวัสสาใหญ่ เป็นกรมหลวงอภัยนุชิต พระพันวาน้อยให้เป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี"^{๓๕๖}

^{๓๕๓} คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง (พิมพ์ครั้งที่ ๒; พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๕๕), หน้า ๒๔.

^{๓๕๔} [พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระราชินีพระยาจักรีราชานุภาพ], พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า ๕๔๔.

^{๓๕๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม, หน้า ๕๔.

^{๓๕๖} พันจันทนุมาศ (เจิม) กับ พระจักรพรรดิพงศ์ (จาก), เรื่องเดิม, หน้า ๔๕๕.

ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าครอก-
 หอกกลางพระมเหสีเค็ม เป็น "กรมหลวงบาทบริจาริกา"^{๓๕๓} เมื่อปี จ.ศ. ๑๑๓๑ [พ.ศ.
 ๒๓๑๒]

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ไม่ปรากฏ
 ว่าได้ทรงแต่งตั้งพระอัครมเหสีเป็นทางราชการ ทั้งมิได้ทรงสถาปนาให้ทรงกรมด้วย ครั้น
 ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์
 เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา พระองค์เจ้าโสมนัส-
 วัฒนาวดี พระธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเป็น
 พระอัครมเหสีพระองค์แรก ปรากฏพระนามว่า "สมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี"^{๓๕๔} เมื่อ
 สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีสวรรคต จึงทรงสถาปนา หม่อมเจ้ารำเพย เป็นพระมเหสี
 แต่มิได้ทรงสถาปนาพระยศเป็นสมเด็จพระนาง คงสถาปนาพระยศเพียง พระองค์เจ้า ตามที่
 ปรากฏในคำประกาศสถาปนาพระยศ ดังนี้

...บัดนี้ทรงพระราชมารุว่า พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอ
 ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาไว้ และพระบรมวงศานุวงศ์
 ผู้ใหญ่และเสนาบดีได้ทำเรื่องราวกราบบังคมทูลถวาย ให้เป็นสมเด็จพระนางนาฏ
 บรมอัครราชเทวีครั้งนั้น ก็เสด็จสวรรคตเสียแล้ว พระเจ้าหลานเธอในพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เป็นฝ่ายในยังหาไม่มีพระองค์ใดเป็นพระองค์เจ้า สม
 ควรแก่พระเกียรติยศแผนดินคองไปไม่ ครั้นนี้หม่อมเจ้ารำเพยก็เป็นพระเจ้าหลานเธอ
 ผู้ใหญ่ฝ่ายใน ในแผนดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ควรจะให้เป็นพระ-
 องค์เจ้าฝ่ายในไว้พระองค์หนึ่ง จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท

^{๓๕๓} กรมศึกษาธิการ, เรื่องเดิม, หน้า ๕๐.

^{๓๕๔} [กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ผู้รวบรวม], จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรม
วงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๐๓.

คำรัสสั่ง ให้สถาปนาหม่อมเจ้ารำเพยซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอผู้ใหญ่นายใน ใน
แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นพระองค์เจ้ารำเพยภมรา-
ภิรมย์... ๓๘๘

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระนามพระ
อัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนี พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ เป็น "กรมสมเด็จพระเทพศิริน-
ทรามาตย์ โดยฐานันดรนามที่สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง"^{๔๐๐} แต่พระนามที่ทรงเฉลิม
พระปรมาภิไธยในรัชกาลที่ ๖ คือ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ดังกล่าวมาแล้ว ส่วน
พระมเหสีในรัชกาลที่ ๕ มี ๔ พระองค์ ทรงศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าลูกหลวงทั้งสิ้น คือ พระองค์
เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์, พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา, พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี และพระองค์
เจ้าสุขุมลมารศรี

พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
สถาปนาเป็น สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี ในปี พ.ศ. ๒๔๒๓ ดังปรากฏในร่าง
หมายเกณฑ์ไม้มหาดไทยออกหมายว่า "การพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์"^{๔๐๑}

^{๓๘๘} เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป, หน้า ๖๖ - ๗.

^{๔๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^{๔๐๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์
ภาค ๕ (พิมพ์ครั้งที่ ๒; พระนคร, โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๘) หน้า ๑๓๑.

นอกจากนี้ยังปรากฏในพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร^{๕๐๒} และตามประกาศในราชกิจจานุเบกษาซึ่งเฉลิมพระนามว่า "สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี"^{๕๐๓}

ในปีเดียวกันนี้โปรดเกล้าฯ สถาปนา พระองค์เจ้าสว่างวัฒนาขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้า ตามที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ฉบับวันที่ ๔๒๘ วันศุกร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ ปีมะโรง โศก จุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๓) ว่า "วันนี้เป็นวันเริ่มหมายลงพระนามสมเด็จพระนางเจ้า ขึ้นพระตำหนักเป็นพระฤกษ์"^{๕๐๔} ในหนังสือราชินิกุลรัชกาลที่ ๕ ออกพระนามว่า "สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี"^{๕๐๕} ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาให้เป็นที่สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวี^{๕๐๖} ต่อมา

^{๕๐๒}[กรมหลวงพิชิตปรีชากร], "คำฉันท์จากอุณสูสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ที่ปรากฏศิลาขาวในสวนสราญรมย์ ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓," ประชุมจากอุณสูสาวรีย์ ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๕ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕), หน้า ๑.

^{๕๐๓}"การบำเพ็ญพระราชกุศลในคดีซึ่งคล้ายวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี, ราชกิจจานุเบกษา, ๗ (๕ มิถุนายน, ร.ศ. ๑๐๔ พ.ศ. ๒๔๓๓), ๔๔.

^{๕๐๔}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค ๑๐ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๔), หน้า ๖๓.

^{๕๐๕}[สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเกษม, ๒๔๗๖), หน้า ๑๑๐.

^{๕๐๖}"ประกาศตั้งสถานายิกาแห่งสภาภคชาติสยาม," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๗ (๑ สิงหาคม, ๒๔๖๓), ๑๕๖ - ๗.

ในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงสถาปนาพระอิสริยยศและเฉลิมพระอภิไธย เป็น "สมเด็จพระศรี-
สวรินทิรา บรมราชเทวี..."^{๔๐๓}

ส่วนพระมเหสีอีก ๒ พระองค์ในรัชกาลที่ ๕ คือ พระองค์เจ้าเสาวภาอ่องศรี และ
พระองค์เจ้าสุขุมลามาตรีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาขึ้น
เป็น พระนางเธอ ฯ พระราชเทวี ก่อน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้ทรงสถาปนา พระ-
นางเจ้าเสาวภาอ่องศรี พระราชเทวี พระราชชนนีในสมเด็จพระเจ้าพ้ามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระ
พระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร (รัชกาลที่ ๖) ขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้า-
เสาวภาอ่องศรี พระอัครราชเทวี^{๔๐๔} ครั้นปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
สถาปนาเป็น สมเด็จพระบรมราชินีนาถ โดยมีประกาศให้**ทราบ**ออกพระนามว่า
"สมเด็จพระนางเจ้า เสาวภาอ่องศรี พระบรมราชินีนาถ"^{๔๐๕} ถึงรัชกาลที่ ๖ ได้ทรง
เฉลิมพระอภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนนี เป็น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ดัง
กล่าวไว้ในเรื่องตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชชนนีนี้แล้ว

^{๔๐๓} "การพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศ เฉลิมพระอภิไธยและเลื่อนกรมพระราช
วงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๘," ราชกิจจานุเบกษา, ๘๒ (๒๘ มีนาคม, ๒๔๖๘), ๓๔๔๘.

^{๔๐๔} "ประกาศออกพระนามพระชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช," ราชกิจจา
นุเบกษา, ๑๒ (๑๕ กันยายน, ร.ศ. ๑๑๔ พ.ศ. ๒๔๓๘), ๒๑๒.

^{๔๐๕} "ประกาศในการที่ออกพระนามสมเด็จพระบรมราชินีนาถ," ราชกิจจา-
นุเบกษา, ๑๔ (๔ เมษายน, ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐), ๑๐.

พระนางเจ้าสุชมณฑามารศรี พระราชเทวีในรัชกาลที่ ๕ นั้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๘ ได้ทรงสถาปนาพระอิสริยยศ เฉลิมพระอภิไชยเป็น "พระนางเจ้าสุชมณฑามารศรี พระอัครราชเทวี"^{๕๑๐} ที่สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า

นอกจากพระมเหสี ๔ พระองค์ดังกล่าวมานี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงสถาปนา พระมเหสีซึ่งทรงศักดิ์เป็นพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก ๓ พระองค์ ให้ทรงดำรงตำแหน่งพระอัครชายาเธอ ทั้ง ๓ - พระองค์ คือ

"พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์"^{๕๑๑} ทรงสถาปนาในปี พ.ศ. ๒๔๓๐.

"พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอัครวรราชกัญญา"^{๕๑๒} ทรงสถาปนาในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ และ

"พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ"^{๕๑๓} ทรงสถาปนาในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนกรม พระอัครชายาเธอฯ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ขึ้นเป็น

^{๕๑๐} "การพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศ เฉลิมพระอภิไชยและเลื่อนกรมพระราชวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๘, หน้า ๓๔๔๔.

^{๕๑๑} เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป, หน้า ๒๐๐

^{๕๑๒} เรื่องเคี้ยวกัฬ, หน้า ๒๐๘ - ๒๑๐.

^{๕๑๓} เรื่องรเดี้ยวกัฬ, หน้า ๒๑๑ - ๒.



กรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "พระองค์เจ้าสายสวัสดิ์ภรมย์ กรมพระ-
สุทธาสินีนาฏ"^{๑๔} ที่พระวิมาดาเธอในรัชกาลที่ ๗

พระมเหสีในรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงสถาปนาขึ้นในตำแหน่ง พระราชชายา อีกรองค์หนึ่ง
คือ เจ้านครราชสีมา ธิดาเจ้าอินทวิชยานนท์ ณ เชียงใหม่ ซึ่งเดิมทรงดำรงตำแหน่ง เจ้า-
จอมมารดาการารักษ์ ให้เป็น "พระราชชายาเจ้านครราชสีมา"^{๑๕}

ดังนั้นตำแหน่งพระมเหสีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตาม
ปรากฏหลักฐานดังกล่าวมาแล้ว จึงมีอยู่ ๕ ตำแหน่ง คือ

๑. สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ และ สมเด็จพระนางเจ้า พระบรม-
ราชเทวี ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่ง พระอัครมเหสี ในกฎมณเฑียรบาล

๒. สมเด็จพระนางเจ้า พระอัครเทวี ซึ่งเทียบกับตำแหน่ง พระอัครเทวี ในกฎ-
มณเฑียรบาล

๓. พระนางเธอ และ พระนางเจ้า พระราชเทวี ซึ่งเทียบกับตำแหน่ง พระราช-
เทวี ในกฎมณเฑียรบาล

๔. พระอัครชายาเธอ ซึ่งเทียบกับตำแหน่ง พระอัครชายา ในกฎมณเฑียรบาล

๕. พระราชชายา ตำแหน่งนี้ ไม่มีท่อนิยมในกฎมณเฑียรบาลเดิม

^{๑๔} "การพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศ เสด็จพระอภิษย์ และเลื่อนกรมพระ-
ราชวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๔" หน้า ๓๔๔๔.

^{๑๕} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๕ - ๖.

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมเหสีในรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะตำแหน่ง พระอัครมเหสี มี ๒ ตำแหน่ง ซึ่งมีพระเกียรติยศเสมอกัน คือ สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ และตำแหน่ง สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี แต่ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้ทรงเปลี่ยนแปลงตำแหน่งพระอัครมเหสีใหม่ ตามความในหมวดที่ ๒ ข้อที่ ๔ และข้อที่ ๖ ดังนี้คือ

(๔) "สมเด็จพระอัครมเหสี" คือพระชายาหลวงของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามที่ปรากฏในประกาศกระแสพระบรมราชโองการทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี

(๖) "พระมเหสีรอง" คือพระชายาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์ที่ดำรงพระเกียรติยศรองลงมาจากสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินี มีพระเกียรติยศสูงต่ำเป็นลำดับกัน คือ สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี พระนางเจ้า พระราชเทวี พระนางเชอ พระอัครชายาเชอ ดังนี้เป็นคน^{๔๑๖}

พระมเหสี ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มี ๓ พระองค์ ซึ่งทรงสถาปนาตามลำดับยศดังนี้ คือ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ทรงสถาปนา พระอินทราณี ขึ้นเป็นพระวรราชชายาเชอพระอินทศักกิดิจี^{๔๑๗} ต่อมาในปีเดียวกันนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

^{๔๑๖} "กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์," หน้า ๑๘๕ - ๒๑๓.

^{๔๑๗} "ประกาศสถาปนาพระวรราชชายาเชอ พระอินทศักกิดิจี," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๘ (๑๒ มิถุนายน, ๒๔๖๕), ๕๖ - ๘.

สถาปนาเพิ่มพระยศเป็น สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระบรมราชินี^{๔๑๘} แต่ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกพระนาม สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระบรมราชินีว่า "สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา"^{๔๑๙} ในเดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้ทรงสถาปนาเจ้าจอมสุวัฒนา ขึ้นเป็น "พระนางเจ้าสุวัฒนา พระวรราชเทวี"^{๔๒๐} และทรงสถาปนาหม่อมเจ้าลักขณีสวัสดิ์เป็นพระองค์เจ้าในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ต่อมาเมื่อประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาขึ้นเป็น "พระนางเชอลักขณีสวัสดิ์"^{๔๒๑} เมื่อพิจารณาตามหลักฐานที่ปรากฏในประกาศพระบรมราชโองการ ตำแหน่งพระมเหสีในรัชกาลที่ ๖ จึงมี ๓ ตำแหน่ง คือ สมเด็จพระนางเจ้า พระวรราชชายา, พระนางเจ้า พระวรราชเทวี และ พระนางเชอ

พระมเหสีในรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระองค์เดียวตามประกาศพระบรมราชโองการในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ เฉลิมพระนาม หม่อมเจ้ารำไพพรรณี

^{๔๑๘}"ประกาศสถาปนาพระอิสริยยศ พระวรราชชายาเชอ พระอินทรศักดิศจี เป็น สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระบรมราชินี," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๘ (๑ มกราคม, ๒๔๖๕), ๕๓๘ - ๕๑.

^{๔๑๙}"ประกาศว่าด้วยการที่จะออกพระนามสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๒ (๒๐ กันยายน, ๒๔๖๔), ๑๕๕ - ๖๐.

^{๔๒๐}"ประกาศสถาปนาพระนางเจ้าสุวัฒนาพระวรราชเทวี," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๒ (๑๑ ตุลาคม, ๒๔๖๔), ๑๘๑ - ๓.

^{๔๒๑}"ประกาศสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เชอ พระองค์เจ้าลักขณีสวัสดิ์เป็นพระนางเชอ," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๘ (๒๗ สิงหาคม, ๒๔๖๕), ๘๘ - ๑๐๑.

พระวรวงษาชยา เป็น "สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีบรมราชินี"^{๔๒๒} ทรงมีพระเกียรติยศเป็นพระอัครมเหสีสมบูรณตามพระราชกำหนดกฎหมายและพระราชประเพณี

พระมเหสีในรัชกาลปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงสถาปนา หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ขึ้นเป็น สมเด็จพระราชินีสิริกิติ์ ภายหลังพระราชพิธีราชาภิเษกสมรสในปี ๒๔๙๓ แล้ว ต่อมาเมื่อทรงรับพระบรมราชาภิเษกแล้ว ได้ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี^{๔๒๓} ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระอภิไธยว่า "สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ"^{๔๒๔}

พระมเหสีของไทยนับแต่ที่ปรากฏพระนามตามหลักฐานที่กล่าวอ้างมาแต่เดิม จนถึงในรัชกาลปัจจุบัน (รัชกาลที่ ๙) มี ๒ พระองค์ที่ทรงอภิเษก คือ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี บรมราชินี ในรัชกาลที่ ๙ ซึ่งทรงอภิเษกสมรสก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ซึ่งทรงมีพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส

^{๔๒๒} "ประกาศสถาปนาสมเด็จพระบรมราชินี," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๒

(๓ มีนาคม, ๒๔๖๔), ๓๕๕ - ๕.

^{๔๒๓} "ประกาศสถาปนาสมเด็จพระบรมราชินี," ราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ,

๖๗ (๕ พฤษภาคม, ๒๔๙๓), ๑๐ - ๑๑.

^{๔๒๔} "ประกาศเฉลิมพระอภิไธยสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินี,"

ราชกิจจานุเบกษา, ๗๓ (๑๑ ธันวาคม, ๒๔๙๕), ๑๖๔๐ - ๔๑.

ลำดับรองจากตำแหน่งพระมหาลี คือ บรรคานางท้าวพระสนมฝ่ายใน อันปรากฏ อยู่ในทำเนียบศักดิ์นาพลเรือน ดังนี้ ตำแหน่งที่สมเด็จพระพี่เลี้ยงศักดิ์นา ๑๐๐๐ คือ ท้าว-
 วรจัน^{๒๒๕} ส่วนพระสนมเอกทั้ง ๔ ได้แก่ "ท้าวอินสุเรนทร, ท้าวศรีสุภาจัน, ท้าวอินทร-
 เทวี, ท้าวศรีจุฬาลักษณ์"^{๒๒๖} ซึ่งมีศักดิ์นาคนละ ๑๐๐๐ เท่ากัน ตำแหน่งพระสนมเอกทั้งสี่นี้
 ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ไม่มีปรากฏ นอกจากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าจอม ผู้
 เป็นบุตรข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งมีใจสวามิภักดิ์ถวายตัวต่อพระเจ้าแผ่นดินให้รับราชการฝ่าย
 ใน เป็นเจ้าจอมมารดา คือมีพระองค์เจ้า^{๒๒๗} หรือ เจ้าจอมอยู่งาน คือไม่มีพระองค์เจ้า^{๒๒๘}
 และถ้าเจ้าจอมมารดาผู้ใดเป็นที่โปรดปรานมากก็จะได้รับพระราชทานเครื่องยศชั้นเอก ชั้น-
 โท เป็นพระสนมเอก และพระสนมโทตามลำดับ^{๒๒๙}

ตามทำเนียบศักดิ์นาเดิม ชาวแม่พระสนมที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน
 ให้เป็นภริยาขุนนางผู้มีวิชาเห็นจความชอบจะได้รับพระราชทานเครื่องยาน คือ กระซิงคาน-
 หาม มีชื่อเรียกว่า แม่นางท้าว และ แม่นางไทย^{๒๓๐} นอกจากนี้ยังมีตำแหน่ง "นักพฤชชรา
 ฉลองพระโอบนุ" ทั้ง ๕ ตำแหน่ง มียศเป็น ท้าว ได้แก่ "ท้าวสมศักดิ์, ท้าวโสภณ,

^{๒๒๕} ฎหมายตราสามดวง, ๑, หน้า ๒๒๑, "พระโอบนุการตำแหน่งนาพลเรือน."

^{๒๒๖} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๒๒๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุง
สยาม, หน้า ๖๒.

^{๒๒๘} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๒๒๙} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๒๓๐} ฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๑.

ท้าวศรีสัจจา, ท้าวอินสุริยา"^{๔๓๑} ตักคินาคนละ ๑๐๐๐ มีหน้าที่บังคับบัญชาคนที่ ตักคินสำเร็จราชการในพระราชสถาน ส่วนผู้บังคับบัญชา คลังและเครื่องทองโตแก่ "ท้าวสมรกันคาลนา ๔๐๐"^{๔๓๒} ผู้บังคับบัญชาจำโขนทวารฝ่ายในโตแก่ "ท้าวศรีสัจจา"^{๔๓๓} และมีคนในบังคับท้าวศรีสัจจาอีกโตแก่ หลวงแม่เจ้า และจา ๔ ตำแหน่ง คือ จากอนแกว, จากอนทอง, จาราชภักดี และจาศรีพรม^{๔๓๔} บรรดาพวกพิเศษ แบ่งออกเป็น วิเศษกลาง และวิเศษนอก^{๔๓๕} พวกวิเศษกลางมี ท้าวเทพภักดี ของควา, ท้าวทองพศ ของหวาน และท้าวทองกิมมา ส่วนพวกวิเศษนอก โตแก่ ท้าวยอกมมเจ็ย, ท้าวอินกัทยา และท้าวมังศรี พวกพิเศษทั้งหมดขึ้นอยู่กับผู้บัญชาของ ท้าวอินสุริยา

ผู้ดำรงตำแหน่งท้าวจรินทร์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เท่าที่ปรากฏหลักฐานในหนังสือต่าง ๆ นั้น ส่วนมากดำรงตำแหน่ง เจ้าจอมมารดา เช่น เจ้าจอมมารดาอิม ในรัชกาลที่ ๑ เป็นธิดาเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ภายหลังได้เป็น ท้าวจรินทร์^{๔๓๖} ในรัชกาลที่ ๒ เจ้าจอมมารดาปรางในรัชกาลที่ ๒ ธิดาขรัวยายทองอินและคุณคาบุญเกิด

^{๔๓๑} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๓๒} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๓๓} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

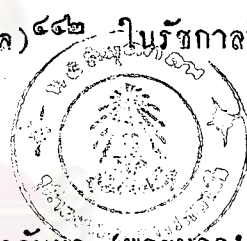
^{๔๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒.

^{๔๓๕} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๓๖} [กรมสมมตอมรพันธุ์, ผู้รวบรวม], เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์,

ต่อมาได้เป็น ท้าววรจันทร์^{๔๓๗} ในรัชกาลที่ ๓ เจ้าจอมมารดาวาด ในรัชกาลที่ ๔ ธิดา
 นายสมบุญและท่านถวย ภายหลังเป็น ท้าววรจันทร์^{๔๓๘} ในรัชกาลที่ ๕ ดังนั้นตำแหน่งท้าว
 วรจันทร์ ซึ่งเคยเป็นเจ้าจอมมารดาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้จึงมี ๓ ท่านคือ ท้าววรจันทร์
 (อ้อม) รัชกาลที่ ๒, ท้าววรจันทร์ (ปราง) รัชกาลที่ ๓ และท้าววรจันทร์ (วาด) ส่วนผู้
 ที่มีชื่อเจ้าจอมมารดาแต่ได้ดำรงตำแหน่งนี้ก็มีเช่น ท้าววรจันทร์ (แจ่ม) ในรัชกาลที่ ๑,^{๔๓๙}
 ท้าววรจันทร์ (มาลัย) ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ท้าววร-
 คณานันท์^{๔๔๐} สำหรับตำแหน่ง ท้าววรคณานันท์ ในกฎหมายเดิมไม่มี แต่ปรากฏว่ามีขึ้นใน
 รัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ ท้าววรจันทร์ (มาลัย)
 เป็น ท้าววรคณานันท์ และให้เป็นที่ใหญ่กว่าท้าวนางทั้งปวง^{๔๔๑}

สำหรับตำแหน่ง ท้าววรคณานันท์ นี้ มีผู้ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ต่อมาอีกหลาย
 ท่าน อาทิ เช่น ท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล)^{๔๔๒} ในรัชกาลที่ ๖,



^{๔๓๗} กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์ (พระนคร: สมาคมสังคมา
 ศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๗), หน้า ๑๘.

^{๔๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

^{๔๓๙} พระยาโกมารกุลมนตรี, เงอะหนัด (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,
 ๒๔๘๒), หน้า ๗๑.

^{๔๔๐} กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องเดิม, หน้า ๑๖.

^{๔๔๑} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๔๒} "ประวัติท้าวสมศักดิ์ (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) ท.จ.,"
อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพท้าวสมศักดิ์ (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์
 วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๖ มกราคม ๒๕๑๔ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา พระสุเมรุ,
 ๒๕๑๔), หน้า ๗.

ท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว. แม่มี มาลากุล) ซึ่งเดิมเป็น ท้าวทรงกันดาล ในรัชกาลที่ ๘ ครั้นท้าววรคณานันท์ ผู้พี่สิ้นชีวิต จึงได้รับพระราชทานบันดาศักดิ์ในตำแหน่งท้าววรคณานันท์ แทน และสิ้นชีวิตในปี พ.ศ. ๒๕๐๒^{๔๔๓}

ผู้ดำรงตำแหน่งท้าวสมศักดิ์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ เจ้าจอมมารคานก ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ (กรมพระราชวังบวรฯ) ในรัชกาลที่ ๒ ต่อมา ภายหลังเป็น ท้าวสมศักดิ์ (นก)^{๔๔๔} เจ้าจอมพื้ง รัชกาลที่ ๒ ภายหลังเป็นท้าวสมศักดิ์ (พื้ง) ในรัชกาลที่ ๓^{๔๔๕} เจ้าจอมมารคาเหม ในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ท้าวสมศักดิ์ (เหม)^{๔๔๖} ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าจอมมารคางิ่ง ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาเป็น ท้าวสมศักดิ์ (อิ่ง)^{๔๔๗} ในรัชกาลที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ หม่อมราชวงศ์บุษย์ มาลากุล เป็นท้าวสมศักดิ์ มีตำแหน่งราชการฝ่ายในพระราชสนิเวศน์^{๔๔๘}

^{๔๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๔๔๔} ราชสกุลวงศ์ (พิมพ์ครั้งที่ ๔ แก้ไขเพิ่มเติม; พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒), หน้า ๑๐๘.

^{๔๔๕} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๓ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๙๑), หน้า ๑๕.

^{๔๔๖} ราชสกุลวงศ์, หน้า ๖๒.

^{๔๔๗} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕, หน้า ๑๑๘.

^{๔๔๘} "พระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๒ (๒๘ มีนาคม, ๒๔๖๘), ๓๘๘๐.

ผู้ดำรงตำแหน่งท้าวโสภานในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีนามว่า ท้าวโสภานีเวศน์ ได้แก่ เจ้าจอมเล็กในรัชกาลที่ ๔ เป็นธิดาท้าวทองกีบม้า (กลีบ) ต่อมาได้เลื่อนเป็น ท้าวโสภานีเวศน์ (เล็ก)^{๔๔๘} ท่านต่อมาคือ เจ้าจอมมารดาอ้อมในรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนเป็น ท้าวโสภานีเวศน์ (อ้อม)^{๔๕๐}

ผู้ดำรงตำแหน่ง ท้าวศรีสัจจาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ ท้าวโสภานีเวศน์ (อ้อม) ซึ่งได้เลื่อนเป็น ท้าวศรีสัจจา (อ้อม) ในรัชกาลที่ ๕^{๔๕๑} และท้าวศรีสัจจา (ลิ้ม) ผู้เป็นราชินิกุลรัชกาลที่ ๓^{๔๕๒} เป็นต้น

ตำแหน่งท้าวอินสุริยา ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ได้แก่ เจ้าจอมมารดาเหม รัชกาลที่ ๔ ผู้เคยดำรงตำแหน่ง ท้าวสุภักดีการภักดี แล้วเป็น ท้าวอินทรสุริยา (เหม) ภายหลังจึงเป็น ท้าวสมศักดิ์ (เหม) ในรัชกาลที่ ๕^{๔๕๓} ดังกล่าวมาแล้ว

ตำแหน่งท้าวทรงกันดาล ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ ท้าวทรงกันดาล (ทองมอญ) ราชินิกุลรัชกาลที่ ๓^{๔๕๔} เจ้าจอมมารดาจุกุรัชกาลที่ ๑ ต่อมาได้เลื่อนเป็น ท้าวทรงกันดาล

^{๔๔๘} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], เรื่องเดิม, หน้า ๕๓.

^{๔๕๐} ราชสกุลวงศ์, หน้า ๖๓.

^{๔๕๑} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๕๒} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕, หน้า

๓๑.

^{๔๕๓} ราชสกุลวงศ์, หน้า ๖๒.

^{๔๕๔} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๓,

หน้า ๑๓.

(จูบ)^{๕๕๕} เจ้าจอมมารคานุกุมารรัชกาลที่ ๒ คือมาเป็น ท้าวทรงกันดาล (บุญมา)^{๕๕๖}
 ในรัชกาลที่ ๓ และเจ้าจอมมารคานุกุมารรัชกาลที่ ๕ ได้เลื่อนเป็น ท้าวทรงกันดาล (หนู)^{๕๕๗}
 ในรัชกาลที่ ๕ และ ท้าวทรงกันดาล (หม่อมราชวงศ์แม่ มาลากุล)^{๕๕๘} ในรัชกาลที่ ๙
 เป็นต้น ตำแหน่งท้าวทรงกันดาล ในรัชกาลที่ ๙ นั้น ระบุหน้าที่ว่า เป็นตำแหน่งบังคับบัญชา
 การพระคลังฝ่ายใน

ตำแหน่งท้าวนางอื่น เช่น วิเศษกลางและวิเศษนอก ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
 เท่าที่พบได้แก่ ท้าวทองกิมมา (กลีบ)^{๕๕๙} ตำแหน่งวิเศษนอก เป็นธิดาท้าวศรีสัจจา (ลิ้ม)
 และลูกหลานหนึ่งคือ ท้าวทองกิมมา (ไผ่)^{๕๖๐} ท้าวยศมณเฑียร (ปราง หรือ ท้าวปราง)^{๕๖๑}
 ตามหลักฐานกล่าวว่า เป็นวิเศษปากยาคร และมีนามบรรดาศักดิ์แตกต่างจากในทำเนียบเดิม
 เล็กน้อย ในทำเนียบเดิมใช้ว่า ท้าวยศมณเฑียร นอกจากนั้นยังมีท้าวมังสี (คุ้ม)^{๕๖๒}

^{๕๕๕} ราชสกุลวงศ์, หน้า ๑๓.

^{๕๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๕๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๕๕๘} "พระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน," ราชกิจจานุเบกษา, ๒
 (๒๘ มีนาคม, ๒๔๖๔) ๓๔๕๐.

^{๕๕๙} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕,
 หน้า ๓๑.

^{๕๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๕๖๑} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕,
 หน้า ๑๕.

^{๕๖๒} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕,
 หน้า ๑๑๕.

รวมทั้งบรรดาท้าวนางในนามบรรดาศักดิ์อื่น ๆ ซึ่งไม่ปรากฏอยู่ในทำเนียบเดิม แต่มีใน สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น ท้าวภักทสารนุรักษ์ (ทัยทิม)^{๔๖๓} ตำแหน่งพระคลังใน ท้าว-
วนิดาวิจารณ์ (สุน) ในรัชกาลที่ ๕^{๔๖๔} เดิมคือเจ้าจอมมารคำสุนในรัชกาลที่ ๔ ท้าวศรี-
สัทยาบุรักษ์ (น้อย)^{๔๖๕} ท้าวสัทยาบุรักษ์ (สาย โรจนดิษฐ์) มีหน้าที่ราชการในกรมโขน
รัชกาลที่ ๙^{๔๖๖} ท้าวสุจริตขำรัง^{๔๖๗} ท้าวสุภติการภักดี (เจ้าจอมมารคาเหมรัชกาลที่ ๔
เคยดำรงตำแหน่งนี้) ท้าวอนงครักษ์ (พรอง ไพชนนท์เทพ)^{๔๖๘} รับราชการในสมเด็จพระ
พระนางเจ้า พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๙ ดังนี้ เป็นต้น

ตำแหน่งพระสนมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้กล่าวมาแล้วว่าตำแหน่งพระสนม ๔
ตำแหน่งที่เคยมีมาในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนครั้งกรุงศรีอยุธยา นั้น ถึงสมัยกรุงรัตน
โกสินทร์ไม่ปรากฏว่ามีการแต่งตั้งขึ้นอีก^{๔๖๙} อนึ่งคำว่า "พระสนม" นี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงวินิจฉัยไว้ดังนี้

^{๔๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๔๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

^{๔๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๔๖๖} "พระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๒
(๒๘ มีนาคม, ๒๔๖๘), ๓๘๕๐.

^{๔๖๗} [สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๑.

^{๔๖๘} "พระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๒
(๒๘ มีนาคม, ๒๔๖๘), ๓๘๕๐.

^{๔๖๙} คุปทที่ ๒, หน้า ๑๑๒.

"พระสนม" แปลว่าเมียพระเจ้าแผ่นดิน คิดถึงอายุที่ได้ดำเนินมากก็ในรัชกาลที่ห้า เวลานั้นไฉนเรียกกันแต่ว่า "เจ้าจอม เจ้าจอมอยู่งาน" และ "เจ้าจอมมารดา" แปลว่าคำ "พระสนม" นั้นเลิกแล้ว คงมีแต่ "กรมสนมพลเรือน" กับ "สนมทหาร" คือตำรวจ เขาใจว่าสนมทหารนั้นเดิมแหพระสนมที่มาแหพระเจ้าแผ่นดินควยนั้น เป็นแต่สมทบ ครั้นเลิกพระสนมการสมทบนั้นจึงเป็นหลัก สนมพลเรือนนั้นเขาใจว่า เดิมมีหน้าที่กำกับพระสนม ครั้นเลิกพระสนมก็เหลือแต่จัดเครื่องนมัสการ อย่างหนึ่ง กับควบคุมเจ้าอีกอย่างหนึ่ง แตะหนักไปทางเจ้าผู้ชาย^{๔๗๐}

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงประทานคำอธิบายว่า คำสนมเป็นนามศัพท์ หมายถึง นางใน ส่วนคำว่า จอม เป็นคุณศัพท์ใช้ประกอบคำว่า สนม เช่นคำว่า จอมสนม ชั้นสูงกว่านั้นขึ้นไปเป็น เจ้าจอมสนม "แต่เมื่อพูดติดคำว่า "สนม" ออกเสีย จึงเหลือแต่ คำ "จอม" และ "เจ้าจอม" อันขาดควยนามศัพท์..."^{๔๗๑} คำว่า เจ้าจอมอยู่งาน จึง หมายถึง นางอยู่งานชั้นสูงซึ่งประจำงานสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงใช้ และบรรดาเจ้าจอมอยู่งานนี้ไม่มีพระองค์เจ้า ส่วนเจ้าจอมมารดานั้นมีพระองค์เจ้า และมีตำแหน่งเป็นพระสนม ชั้นเอก หรือชั้นโทตามที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศ และชั้นสามัญ ความหมายของคำว่า

^{๔๗๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรง-ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๕๔) (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๓), หน้า ๑๐๖ - ๑๐๗.

^{๔๗๑} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรง-ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๕๕) (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๕), หน้า ๓.

สนม ตามพจนานุกรม คือ "เจ้าจอม, ข้าราชการในพระราชสำนัก มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับ เครื่องนมัสการ โภศ และหีบ เป็นต้น..."^{๔๗๒}

ตำแหน่งพระสนมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีตั้งแต่ชั้น เจ้าจอมมารดา และ เจ้าจอม ส่วนพระสนมในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เรียกว่า จอมมารดา มีพระองค์เจ้า , จอม^{๔๗๓} และ หม่อม^{๔๗๔} นางห้าม

คำนำหน้าชื่อตำแหน่งต่าง ๆ ฝ่ายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีพระราชบัญญัติให้ ใช้คำนำหน้าชื่อตำแหน่งฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ดังนี้คือ

"คุณ" และ "เจ้าคุณ"^{๔๗๕} ให้ใช้เรียกเจ้าราชินิกุลผู้หญิงที่เป็นเชื้อพระวงศ์อัน สนิทในพระเจ้ายุหัว

"เจ้าจอมเอ้าแก่"^{๔๗๖} ให้เรียกเจ้าจอมอยู่งานในแผ่นดินที่ล่วงแล้ว และเป็นผู้น สูงอายุใช้ราชการออกข้างหน้าได้

^{๔๗๒} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๘๖๖.

^{๔๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗.

^{๔๗๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๖๓.

^{๔๗๕} "ประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้คำนำหน้าชื่อชนต่าง ๆ," ประชุมประกาศรัชกาล ที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๔, หน้า ๔๕๕.

^{๔๗๖} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

"หม่อมพนักงาน"^{๔๗๗} ไซ้เรียกบรรดาหม่อมพนักงานข้างในที่มีได้เป็นเจ้า หรือ
ราชินิกุล

"หม่อม"^{๔๗๘} ไซ้เรียกนายโขนจาทนายเรือน มีค่านำหน้าชื่อว่า ทนายเรือน
หรือไซ้เรียกข้างในไซ้ซิด พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ผู้ที่มีได้เป็นเชื้อพระวงศ์ให้เรียก หม่อม

"ท่านเถ่าแก่"^{๔๗๙} ไซ้เรียกบรรดาหม่อมพนักงานที่สูงอายุไซ้ราชการออกข้าง
หน้าได้ รวมทั้งบรรดาภรรยาหมายของข้าราชการ หรือหญิงสูงอายุที่มีได้เป็นเจ้าจอมมา
แต่เดิม แต่รับราชการในหน้าที่เช่นเดียวกันกับเจ้าจอมเถ่าแก่

"ท้าว"^{๔๘๐} ไซ้เรียกหญิงที่มีบรรดาศักดิ์ในตำแหน่งที่มีชื่อตามบรรดาศักดิ์ รวมทั้ง
บรรดาผู้ที่ไม่มีนามบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม แต่รับราชการในตำแหน่งแทนท้าว หรือเทียบ
ที่ท้าว และห้ามเรียกว่า ท่านท้าว

สตรีบรรดาศักดิ์ในตำแหน่ง เจ้าจอมมารดาพระสนมเอก ผู้มีศักดิ์เป็น "เจ้าคุณ-
จอมมารดา" ในรัชกาลที่ ๕ นั้น มีอยู่ท่านหนึ่งคือ "เจ้าคุณจอมมารดาแพ"^{๔๘๑} ธิดาเจ้า-
พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) ซึ่งในรัชกาลที่ ๔ มีศักดิ์เป็น "หม่อม" นางห้ามสะใภ้หลวง
ในสมเด็จเจ้าพระยาจุฬาราชมนตรี เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้มีศักดิ์

^{๔๗๗} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๖.

^{๔๗๙} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๘๐} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๔๘๑} [สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๖ - ๗.

เป็น เจ้าคุณจอมมารดาแพ พระสนมเอก^{๔๘๒} ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนเกียรติยศเป็นเจ้าคุณพิเศษโดยเฉพาะคือเป็น "เจ้าคุณพระประยุรวงศ์"^{๔๘๓} นับว่าเป็นเจ้าจอมมารดาท่านเดียวที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคุณพิเศษนี้ ส่วนเจ้าจอมมารดาผู้เป็นราชสกุลนั้น คงดำรงศักดิ์ในราชสกุลเดิมด้วย เช่น เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์ย้อย สกุลเดิม อิศรางกูร^{๔๘๔} สำหรับเจ้าจอมมารดา ผู้เป็นธิดาขุนนางผู้ใหญ่ นับเนื่องจากสามัญชนขึ้นมา นั้น คงดำรงศักดิ์เป็น เจ้าจอมมารดา เช่น เจ้าจอมมารดาอวม^{๔๘๕} เป็นต้น

ส่วนฝ่ายในกรมพระราชวังบวร ฯ (วังหน้า) ที่เป็นเจ้านายนั้นออกพระนามเช่น เจ้าธรรมา^{๔๘๖} เช่นเดียวกับชายาเจ้าต่างกรม ส่วนบรรดาม่อมหม่อมให้เรียกว่า หม่อม แต่ถ้ามียพระโอรส-ธิดา ก็เป็น จอมมารดา หรือบางครั้งเรียกว่า มารดา เช่น จอมมารดาหม่อมราชวงศ์สลับ, จอมมารดาเลี่ยมเล็ก เป็นต้น ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน เรียกว่า ช่างในต่างวัง และให้ออกนามผู้นั้น พร้อมกำกับนามบิดาในภาษาราชการ ห้ามมีคำนำหน้านาม และถ้าหากเป็นภริยาเจ้าต่างกรมตามธรรมเนียมเรียกว่า นางหม่อม^{๔๘๗} นอกจากจะดำรงราชศักดิ์เดิมอยู่

^{๔๘๒}"ประกาศเลื่อนเจ้าคุณจอมมารดาแพ ขึ้นเป็นเจ้าคุณพระประยุรวงศ์," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๘ (๒ ตุลาคม, ๒๔๖๔), ๑๘๓๕.

^{๔๘๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓๖.

^{๔๘๔}[สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช], เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๒.

^{๔๘๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๔๘๖}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๖๒ - ๓.

^{๔๘๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓. ○

ผู้มีสิทธิใช้คำนำหน้านามว่า "หม่อม" นั้น ตามพระราชบัญญัติในรัชกาลที่ ๔ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท^{๔๘๘} "หม่อม" ประเภทแรก คือบรรดาผู้มีสกุลยศ หรือ อิศริยยศเป็นพระองค์เจ้า หรือ หม่อมเจ้า ซึ่งได้รับโทษถอดจากราชศักดิ์ ให้เรียกว่า หม่อม ประเภทที่สองได้แก่ บุตร-ธิดาของหม่อมเจ้า ให้เรียกว่า หม่อม และประเภทที่สาม ได้แก่บรรดาราชินิกุลที่ไม่มีชื่อตำแหน่งทั้งชายและหญิง ให้เรียกว่า หม่อม เช่นกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า เจ้าราชินิกุลซึ่งเรียกว่า เจ้ารามคพิ เจ้าเทศเทพ เป็นต้นนั้นเดิมคงเป็นยศเสมอกับหม่อมเจ้า "ท่านองแปนหม่อมเจ้าตั้ง มาเปลี่ยนเป็นหม่อมเช่นหม่อมราโชทัยแปนต้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง"^{๔๘๙}

บรรดาผู้ดำรงตำแหน่งพระสนมฝ่ายในชั้น เจ้าจอม นั้น มีพระราชกระแสในรัชกาลที่ ๖ ห้ามมิให้เจ้าจอมใช้นามสกุล นับว่าเป็นพระราชนิยมในรัชกาลนี้ ตามที่มีหลักฐานอยู่ว่า "อนึ่งขอให้กำหนดว่า ถ้าจะลงรายนามในราชกิจจา "เจ้าจอมเอิบ" อย่าใ้เติมนามสกุล ขุน นาง ท้าว ศรี แก้ว "เจ้าจอมเอิบ (ในรัชกาลที่ ๕)" หรือ "เจ้าจอมเอิบในรัชกาลที่ ๕"^{๔๙๐} ดังนี้

^{๔๘๘} "ประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้คำนำหน้าชื่อชนต่าง ๆ," ประชุมประกาศ-รัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๔๐๔, หน้า ๔๕๕.

^{๔๘๙} [สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณภาพ], "อธิบายว่าควยยศเจ้า," จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, รวบรวมโดย กรมพระสมมตอมรพันธุ์, หน้า ๔.

^{๔๙๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์สวนทองดิน, ๒๕๑๒), หน้า ๓๑, ๓๓.

บรรดาศักดิ์ของสตรีสามัญ สตรีสามัญชนผู้ได้รับพระราชทานเครื่องยศตามบรรดาศักดิ์นั้น ตามประกาศพระราชบัญญัติในรัชกาลที่ ๔ ระบุไว้เพียงชั้น ท่านผู้หญิง และจะต้องเป็นภรรยาหลวงของข้าราชการผู้ได้นำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งมีศักดินาตั้งแต่ ๑๐๐๐๐ ลงมาจนถึง ๔๐๐ ส่วนพวกที่มีได้พระราชทานเครื่องยศบรรดาศักดิ์ เป็นอนุภรรยาที่มีโชทาสภรรยาที่มีบุตรด้วยกัน หรือหญิงบุตรหลานข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์ก็ดี หญิงยังไม่มีสามีก็ดี ไม่ต้องมีคำนำหน้าชื่อ หลักฐานที่ระบุความดังกล่าวมีต่อไปนี้

ภรรยาหลวงข้าราชการ ที่ได้นำพระพิพัฒน์สัตยาของข้าราชการที่ถือศักดินาตั้งแต่ ๑๐๐๐๐ ลงมาจนถึง ๔๐๐ กิติ ที่ได้พระราชทานเครื่องยศตามบรรดาศักดิ์ก็มีคำนำหน้าท่านผู้หญิงว่าท่านนำหน้าชื่อ ที่ไม่ได้รับพระราชทานเครื่องยศบรรดาศักดิ์ก็ดี เป็นอนุภรรยาที่มีโชทาสภรรยาที่มีบุตรด้วยกันก็ดี หญิงบุตรหลานข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์ก็ดี หญิงยังไม่มีสามีก็ดี ไม่ต้องมีคำนำหน้าชื่อทั้งนี้^{๔๕๑}



การยกย่องยศศักดิ์ของสตรีนั้น ตามธรรมเนียมไทยแต่โบราณโดยหลักพิจารณาตามยศศักดิ์บิดาของหญิงผู้นั้นเป็นหลัก มีชั้นยศของหญิงตามสามี พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ มีใจความเกี่ยวแก่วรรณคดีว่า "ในเรื่องผู้หญิงนี้ ยากที่จะว่าให้แน่ลงได้ ด้วยในเมืองเราไม่มีใครจะได้ชั้นยศผู้หญิงตามสามี มักจะนับแต่ยศตามบิดา..."^{๔๕๒} ดังนั้นการที่สตรีสามัญชน ยกเว้นฝ่ายใน ได้รับพระราชทานเครื่องยศบรรดาศักดิ์ในสมัยต่อมาจึงมีเครื่องกำหนดซึ่งจะต้องพิจารณาจากพระราชบัญญัติต่าง ๆ โดยยึดหลัก ๒ ประการ คือ

ประการแรก สตรีสามัญชนเป็นภรรยาหลวงของข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์

ประการที่สอง เป็นผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

^{๔๕๑} "ประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้คำนำหน้าชื่อชนต่าง ๆ," หน้า ๔๔๖.

^{๔๕๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๕๒.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้านี้มีกำเนิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และได้มีวิวัฒนาการตลอดมาจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย จึงมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขครั้งหลังสุดเพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๔ โดยให้ยกเลิกกฎหมายเดิมทั้งหมดแล้วตราเป็นพระราชบัญญัติขึ้นใหม่ เรียกว่า "พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พุทธศักราช ๒๔๘๔"^{๔๘๓} แบ่งเป็นฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

สำหรับพระราชทานฝ่ายหน้า มี ๓ ชั้น ๙ ชนิด ดังต่อไปนี้

- ชั้นที่ ๑ มี ๒ ชนิด คือ ปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ และ ปฐมจุลจอมเกล้า
- ชั้นที่ ๒ มี ๒ ชนิด คือ ทุตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ และ ทุตติยจุลจอมเกล้า
- ชั้นที่ ๓ มี ๓ ชนิด คือ ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ, ตติยจุลจอมเกล้า และตติยานุ-
จุลจอมเกล้า

สำหรับพระราชทานฝ่ายใน มี ๔ ชั้น ๕ ชนิด ดังต่อไปนี้

- ชั้นที่ ๑ ปฐมจุลจอมเกล้า
- ชั้นที่ ๒ มี ๒ ชนิด คือ ทุตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ และทุตติยจุลจอมเกล้า
- ชั้นที่ ๓ ตติยจุลจอมเกล้า
- ชั้นที่ ๔ จตุตถจุลจอมเกล้า

เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้านี้ สำหรับพระราชทานแก่ผู้ที่ทรงพระราชดำริห์เห็นสมควร ฝ่ายหน้าตั้งแต่ชั้น ๒ ขึ้นไปให้พระราชทานสืบตระกูลได้

^{๔๘๓} "พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พุทธศักราช ๒๔๘๔,"

การใช้คำนำหน้านามสตรีผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า
ฝ่ายใน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตน-
 โกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี ประกาศ
 ณ วันที่ ๑๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๖๐ และอีกฉบับหนึ่งว่าด้วยพระราชกฤษฎีกาว่าด้วย
 คำนำนามสตรีเพิ่มเติม ประกาศ ณ วันที่ ๑๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๔ พระราชนิยม
 ในรัชกาลที่ ๖ เกี่ยวแก่คำนำนามสตรีนั้นได้ทรงบัญญัติให้ใช้คำว่า นางสาว, นาง, คุณ,
 คุณหญิง และท่านผู้หญิง โดยมีเหตุผลเนื่องจากการใช้คำนำนามสตรีซึ่งเรียกใช้กันในสมัย
 นั้นใช้สับสนไม่เป็นระเบียบ เพราะไม่มีหลักเกณฑ์แน่นอนมาก่อน ดังนั้นจึงพอจะสรุปความ
 ตามพระราชนิยมสำหรับสตรีผู้มีสิทธิในการใช้คำนำนามสตรี ดังแต่ขึ้น ท่านผู้หญิง คุณหญิง
 คุณ และนาง ได้ดังนี้คือ

ท่านผู้หญิง ใช้นำหน้านามของสตรีผู้มีคุณสมบัติ ๒ ประการ ประการแรก เป็น
 สตรีผู้มีสามีซึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าพระยา และสตรีผู้นั้นจะต้องได้รับพระ-
 ราชทานเครื่องยศอย่างท่านผู้หญิง และเป็นเอกภรรยาด้วย จึงจะมีสิทธิใช้คำนำหน้านามว่า
 ท่านผู้หญิง ประกอบกับนามบรรดาศักดิ์หรือราชทินนามของเจ้าพระยาผู้มีสามี แต่หากยังมีได้
 รับพระราชทานเครื่องยศอย่างท่านผู้หญิง ให้ใช้คำนำนามว่า คุณหญิง เท่านั้น ที่กล่าวมานี้
 ตามบทบัญญัติข้อที่ ๔ แห่งกฎหมายดังกล่าว ดังนี้

ข้อที่ ๔ สตรีที่มีสามีมีบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยา แลเป็นผู้ได้รับพระราชทานเครื่อง
 ยศด้วยแล้ว ให้ใช้คำว่า "ท่านผู้หญิง" เป็นคำนำประกอบด้วยราชทินนามของ
 สามี

ตัวอย่าง - เช่น "ท่านผู้หญิงมุขมนตรี" เป็นต้น
 ถ้ายังมีได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างท่านผู้หญิง ให้ใช้คำนำเหมือนภรรยา
 ชั้นพระยา... ๔๔๔

๔๔๔ "พระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๔ (๑๕
 กรกฎาคม, ๒๔๖๐), ๓๒๘.

ประการที่ ๒ สตรีผู้เนื่องในพระราชวงศ์ คือบรรดาม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง แม้วาสามีจะเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นใดหรือไม่มีบรรดาศักดิ์ก็ตาม ให้สตรีผู้เนื่องในพระราชวงศ์ผู้นั้นคงใช้บรรดาศักดิ์เดิมของตน และให้ใช้นามสกุลสามีหรือราชทินนามของสามีประกอบบรรดาศักดิ์และนามเดิมของตน เว้นแต่เป็นผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศเป็นท่านผู้หญิงแล้วจึงให้ใช้บรรดาศักดิ์ ท่านผู้หญิง หลักฐานดังกล่าวนี้ ปรากฏในกฎข้อที่ ๖ แห่งพระราชบัญญัติปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ดังนี้

ข้อ ๖ สตรีผู้เนื่องในพระราชวงศ์ (คือ หม่อมราชวงศ์ แล หม่อมหลวง) แม้เมื่อมีสามีแล้ว ก็ยังคงใช้บรรดาศักดิ์น่านามของตนต่อไป แล

(ก) ถ้ามีสามีเป็นผู้ที่ยังไม่มีบรรดาศักดิ์ ก็ให้ใช้นามสกุลของสามีเข้าประกอบนามของตน

ตัวอย่าง - เช่นหม่อมหลวงวิไลย ภรรยา นายแดง เอกะวัต ใช้ว่า "หม่อมหลวงวิไลย เอกะวัต" ดังนี้เป็นคน

(ข) ถ้าสามีเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ ก็ให้ใช้ราชทินนามของสามีประกอบกับนามของตน

ตัวอย่าง - เช่นหม่อมราชวงศ์วิลาศ ภรรยา หลวงเอกะวัตวิสิฐ ใช้ว่า "หม่อมราชวงศ์วิลาศ เอกะวัตวิสิฐ" ดังนี้เป็นคน

อนึ่งถ้าแม้วาสามีจะเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์สูงเท่าใด ๆ ก็ให้สตรีผู้เป็นเชื้อราชตระกูลคงใช้บรรดาศักดิ์เดิมของตน เว้นแต่ผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศตั้งเป็นท่านผู้หญิงแล้ว จึงให้ใช้บรรดาศักดิ์ท่านผู้หญิงแทน^{๕๕๕}

สำหรับ "เครื่องยศอย่างท่านผู้หญิง" ตามที่มีพระราชกฤษฎีกาในรัชกาลที่ ๖ มานั้น มีประกาศในราชกิจจานุเบกษา ดังเช่นในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ รัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศแก่คุณหญิงธรรมมาชิกรณาธิบดี (นงเยาว์) ให้

^{๕๕๕} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

เป็น ท่านผู้หญิง เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ตามที่ปรากฏหลักฐานดังนี้ "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศ แก่ คุณหญิงชรรมาชิกธนาธิบตี (นางเยาว์) เป็นท่านผู้หญิง"^{๔๙๖} การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ท่านผู้หญิงชรรมาชิกธนาธิบตี นั้นมิได้ระบุเครื่องยศอย่างท่านผู้หญิงว่ามีสิ่งใดบ้าง แต่มีตัวอย่างในรัชกาลที่ ๙ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศแต่งตั้งสตรีผู้น้องในพระราชวงศ์ คือ หม่อมราชวงศ์ อรุณ วรพงศ์-พิพัฒน์ เป็นท่านผู้หญิง ได้รับพระราชทาน เครื่องยศที่ขยับมากทอง กระโถนทอง กาทรง-มณฑล และผ้าปักทองแดง^{๔๙๗}

อนึ่งคำนำนามว่า "ท่านผู้หญิง" ตามบทบัญญัติในพระราชกฤษฎีกาดังกล่าวนี้นี้เรียกว่า "บรรดาศักดิ์ท่านผู้หญิง"^{๔๙๘} พระราชกฤษฎีกาฉบับนี้ยังไม่มีกฎหมายใดมาเปลี่ยนแปลงแก้ไข และสำนักพระราชวัง [ปัจจุบัน] ซึ่งเดิมในกฎหมายเรียกว่า "เสนาบดีกระทรวง-วัง"^{๔๙๙} เป็นผู้รักษาการตามพระราชกฤษฎีกานี้ ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เป็นระบอบประชาธิปไตย ได้มีประกาศพระบรมราชโองการเรื่องการยกเลิกบรรดาศักดิ์^{๕๐๐}

^{๔๙๖} "พระราชทานเครื่องยศตั้งท่านผู้หญิง," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๔ (๑๓ - มกราคม, ๒๔๖๐), ๒๔๙๓.

^{๔๙๗} "พระราชทานเครื่องยศตั้งท่านผู้หญิง," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๘ (๑๕ - พฤศจิกายน, ๒๔๙๔), ๓๑๐๖.

^{๔๙๘} "พระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี," หน้า ๓๒๘.

^{๔๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐.

^{๕๐๐} "ประกาศเรื่องการยกเลิกบรรดาศักดิ์," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๘ (๑๘ - พฤษภาคม, ๒๔๘๕), ๑๐๘๘ - ๑๐๘๑.

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๕ แต่ต่อมาได้มีประกาศการคืนบรรดาศักดิ์สำหรับผู้ที่เคยได้รับพระราชทานไปแล้วให้คงมีสิทธิในการใช้บรรดาศักดิ์ได้ใหม่^{๕๐๑} แม้ว่ารัฐบาลไม่มีนโยบายให้มีการขอพระราชทานบรรดาศักดิ์แล้วก็ตาม สำนักพระราชวังได้มีระเบียบการว่า การใช้คำนำนามสตรีผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ตั้งแต่ชั้นทุติยจุลจอมเกล้าพิเศษขึ้นไป ให้ใช้คำนำนามว่า ทานคุณหญิง ตามหลักฐานว่า "ถ้าได้รับพระราชทานทุติยจุลจอมเกล้าพิเศษ เป็น ทานคุณหญิง เช่น ทานคุณหญิงจงกล กิตติขจร"^{๕๐๒} ตามที่กล่าวนี้ย่อมแตกต่างจากหลักเกณฑ์เดิม เกี่ยวแก่การที่สตรีผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าซึ่งจะเรียกเป็น ทานคุณหญิง ได้นั้น จะต้องได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างทานคุณหญิง ถ้ายังมีได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างทานคุณหญิงแล้ว คงเรียกว่า คุณหญิง สำหรับทานคุณหญิงจงกล กิตติขจรนั้น เป็นผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าสำหรับฝ่ายใน ชั้นที่ ๒ คือ ทุติยจุลจอมเกล้าพิเศษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๗ ตามแจ้งความสำนักนายกรัฐมนตรีในราชกิจจานุเบกษา ซึ่งประกาศไว้ว่า "ทุติยจุลจอมเกล้าพิเศษ คุณหญิง-จงกล กิตติขจร"^{๕๐๓} ดังนั้นเมื่อพิจารณาตามระเบียบของสำนักพระราชวังว่าด้วยการใช้คำนำนามว่า ทานคุณหญิงนั้น นับเป็นระเบียบใหม่ที่มีได้ในตัวบทแห่งพระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี พ.ศ. ๒๔๖๐

^{๕๐๑} "ประกาศเรื่องให้ยกเลิกประกาศพระบรมราชโองการเรื่องการยกเลิกยศและบรรดาศักดิ์," ราชกิจจานุเบกษา, ๖๑ (๓๑ ธันวาคม, ๒๔๕๗), ๑๒๘๒ - ๔.

^{๕๐๒} ม.ล. ปีย์ มาลากุล, เรื่องเดิม, หน้า ๗๕.

^{๕๐๓} "แจ้งความสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์," ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ, ๘๑ (๗ พฤษภาคม, ๒๕๐๗), ๑๐.

คุณหญิง ให้นำหน้านามของสตรีผู้มีคุณสมบัติ ๒ ประการ ประการแรกคือสตรีที่มีสามีแล้ว และสามีต้องเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นพระยา แม้ว่าสตรีผู้นั้นจะได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายในหรือไม่ก็ตาม ย่อมมีสิทธิใช้คำนำนามว่า คุณหญิง ได้ตามกฎหมายข้อ ๒ แห่งพระราชกฤษฎีกา ดังต่อไปนี้

ข้อ ๒ สตรีที่มีสามีมีบรรดาศักดิ์ชั้นพระยา แม้นั้นจะได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ฤาได้รับพระราชทานก็ดี ให้ใช้คำว่า "คุณหญิง" เป็นคำนำนามประกอบกับราชทินนามของสามี

ตัวอย่าง - เช่น "คุณหญิงเอกะวัตวิสิฐ" เป็นต้น^{๕๐๔}

ประการที่ ๒ ถ้าสามีเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่าชั้นพระยา แต่สตรีผู้นั้นได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ก็นับว่าเป็นผู้มีสิทธิใช้คำนำนามว่า คุณหญิง ประกอบราชทินนามของสามีได้ ตามกฎดังนี้

ข้อ ๓ สตรีผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน แม้นมีสามีที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่าชั้นพระยา ก็ให้ใช้คำว่า "คุณหญิง" เป็นคำนำนามได้ดวย แลให้ใช้ราชทินนามของสามีเขาประกอบดังในข้อ ๒^{๕๐๕}

นอกจากคุณสมบัติ ๒ ประการนี้แล้ว ยังต้องเป็นผู้อยู่ในฐานะเอกภรรยา (ภรรยาหลวง) อีกด้วยจึงจะมีสิทธิใช้คำนำนามว่า คุณหญิง ตามหลักเกณฑ์ดังนี้ "ข้อ ๕ สตรีที่จะใช้คำว่า "คุณหญิง" เป็นคำนำนามได้นั้น เฉพาะแต่ผู้ที่ไปเอกภรรยาจำพวกเดียว นอกนั้นให้ใช้คำว่า "นาง" เป็นคำนำ"^{๕๐๖} ตัวอย่างผู้มีสิทธิใช้คำนำนามว่า คุณหญิง ตามกฎข้อ ๓

^{๕๐๔} "พระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี," หน้า ๓๒๘.

^{๕๐๕} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๕๐๖} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

แห่งพระราชกฤษฎีกา พ.ศ. ๒๔๖๐ และตามระเบียบสำนักพระราชวังซึ่งระบุว่า "สุภาพ-
สตรีที่ได้รับพระราชทานอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า... ถ้าสุภาพสตรีไม่มีฐานันดรศักดิ์และ
สมรสแล้วเรียกคุณหญิง เช่น คุณหญิงกัณฑ์ สนิทวงศ์"^{๕๐๓} ได้แก่ คุณหญิงพงา ชรรณศักดิ์
[เดิมเป็น นางพงา ชรรณศักดิ์], คุณหญิงจันทร์เพ็ญ นาวิเสถียร [เดิมเป็น นางจันทร์เพ็ญ
นาวิเสถียร], คุณหญิงอารี จุลละทรัพย์ [เดิมเป็น นางอารี จุลละทรัพย์], คุณหญิงระจิต
ภูทอนันต์ [เดิมเป็น นางระจิต ภูทอนันต์] บรรดาคคุณหญิงท่านเหล่านี้เป็นผู้ได้รับพระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ชั้น ตติยจุลจอมเกล้า^{๕๐๔} เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๕๐๓

สตรีบรรดาศักดิ์ชั้น ท่านผู้หญิง และคุณหญิง นั้น มีระเบียบการใช้คำนำนามสำหรับ
ผู้อื่นกล่าวถึง ถ้าจะลงนามของตนเองให้ลงเพียงนาม และนามสกุลไม่ต้องใช้คำนำหน้านาม
ว่า ท่านผู้หญิง หรือคุณหญิง แต่ถาถึงแก่อนิจกรรม, ถึงแก่กรรมแล้ว ผู้จะกล่าวถึงให้ใช้
คำนำนามตามบรรดาศักดิ์ พร้อมทั้งออกนาม และนามสกุลด้วย ระเบียบนี้มีอยู่ในกฎข้อ ๙
และข้อ ๘ ดังนี้

ข้อ ๙ สตรีที่มีคำนำนามว่า "ท่านผู้หญิง" "คุณหญิง" แล "นาง" ตามที่กล่าวมา
ในข้อ ๑ ข้อ ๒ ข้อ ๓ แลข้อ ๔ นั้น ให้พึงเข้าใจว่าเฉพาะสำหรับผู้อื่นกล่าวถึง
ถ้าเขียนนามของตนเองไซร้ไม่ต้องมีคำนำนามด้วย

ตัวอย่าง - เช่น "แยม มุขมนตรี" "นวล เอกะวัติสิริ" เป็นต้น
ข้อ ๘ ท่านผู้หญิง คุณหญิง แลภรรยาข้าราชการที่ถึงแก่อนิจกรรม แลถึงแก่กรรม
แล้ว ผู้จะกล่าวถึงให้คงใช้คำว่า "ท่านผู้หญิง" "คุณหญิง" แล "นาง" เป็นคำ
นำอยู่ตามเดิม แต่ต้องออกนามตัวด้วย

^{๕๐๓} ม.ล. ปีย์ มาลากุล, เรื่องเดิม, หน้า ๙๕.

^{๕๐๔} "แจ้งความสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์,"

ตัวอย่าง - เช่น "ท่านผู้หญิงยมุ มุขมนตรี" "คุณหญิงเนียน เอกะวัตวิสิฐ"
 แล "นางแนบ เอกะวัตวิสิฐ" เป็นต้น
 แต่ถาจะลงนามของตนเอง ก็ให้ปฏิบัติตามข้อ ๘

คุณ คำนำนามในที่นี้หมายถึง "เครื่องหมายชั้นบรรดาศักดิ์"^{๕๐๘} ของบรรดา
 สตรีที่มีตำแหน่งเป็นนางกำนัล หรือพนักงานผู้มีความดีความชอบติดกับสตรีสามัญ ส่วนคำ
 ว่า คุณ ที่ใช้เป็นคำนำนามสามัญชนทั่วไปนั้นหมายถึง "คำที่ใช้เรียกนำหน้าชื่อบุคคลใน
 ภาษาไทยเพื่อแสดงความยกย่อง เช่นว่า คุณพ่อคุณแม่"^{๕๑๐}

สตรีผู้มีสิทธิใช้บรรดาศักดิ์ "คุณ" มี ๓ ประการ

ประการแรก ได้แก่สตรีที่เป็นนางกำนัล นางพนักงานผู้รับใช้ หรือพนักงาน
 ผู้มีบิดามีบรรดาศักดิ์ชั้น พระยา ขึ้นไป

ประการที่ ๒ เป็นนางกำนัลหรือพนักงานผู้มีความดีความชอบ ได้รับพระราช
 ทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

ประการที่ ๓ สตรีผู้เป็นนางกำนัลหรือพนักงานตามความทั้งสองประการแรก
 และเป็นผู้ที่ไต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งเป็นนางกำนัล หรือพนักงานพิเศษ
 ให้ใช้คำนำนามว่า "คุณ" ตลอดเวลาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่ง
 พิเศษนั้นอยู่ พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยระเบียบวิธีในกฎข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งพระราชกฤษฎีกา
 พ.ศ. ๒๔๖๔ ดังมีข้อความต่อไปนี้

^{๕๐๘} "พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยคำนำนามสตรีเพิ่มเติม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔,"
ราชกิจจานุเบกษา, ๓๘ (๑๔ กันยายน, ๒๔๖๔), ๒๔๒.

^{๕๑๐} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓, หน้า ๒๔๘.

ข้อ ๑ สตรีที่เป็นนางกำนัลหรือพนักงาน ถ้าบิดามีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่พระยาขึ้นไป
อย่าง ๑ หรือมีความดีความชอบได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอม
เกล้าอีกอย่าง ๑ ให้ใช้คำนำนางกำนัลหรือพนักงานนั้น ๆ ว่า "คุณ" ตลอดเวลา
ที่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ หรือดำรงตำแหน่งเป็นสมาชิกเครื่องราชอิสริ-
ยาภรณ์อยู่นั้น

ข้อ ๒ สตรีที่บิดามีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่ความข้อ ๑ นั้น ถ้าได้ทรงพระมหากรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้มีตำแหน่งเป็นนางกำนัลหรือพนักงานเป็นพิเศษแล้ว ก็ให้ใช้คำนำนาม
ว่า "คุณ" ประดุจเดียวกัน ตลอดเวลาที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรง
ตำแหน่งพิเศษอยู่นั้น^{๕๑๑}

ระเบียบสำนักพระราชวังในสมัยปัจจุบันกำหนดว่า "นางสนองพระโอษฐ์นางพระ
กำนัล ถ้าไม่มีฐานันดรศักดิ์เป็น หม่อมราชวงศ์ หรือหม่อมหลวง ใช้คุณ นำหน้าชื่อ แต่ถ้า
เป็นหม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวง ก็ไม่ต้องเปลี่ยนเป็นคุณ"^{๕๑๒} ตัวอย่างสตรีผู้เป็นนางสนอง
พระโอษฐ์ นางพระกำนัลสมัยปัจจุบันที่ยังมิได้สมรส เช่น คุณกัญญา ชรรम्मงคล ผู้ได้รับเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ชั้น จตุตถจุลจอมเกล้า เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๗ และมีประกาศใน
ราชกิจจานุเบกษาว่า "นางสาว กัญญา ชรรम्मงคล"^{๕๑๓} สตรีผู้นี้มีสิทธิใช้คำนำนามว่า
"คุณ" ได้ตามกฎหมายข้อ ๑ แห่งพระราชกฤษฎีกา พ.ศ. ๒๔๖๔ นอกจากนั้นระเบียบสำนักพระ
ราชวัง ใ้ระบุว่า "ถ้าสุภาพสตรีไม่มีฐานันดรศักดิ์และสมรสแล้วเรียกคุณหญิง เช่น คุณหญิง
กวันท์ สนิทวงศ์ฯ ถ้ายังไม่ได้สมรส เรียกคุณ เช่น คุณเพ็ญ เวชบุณ..."^{๕๑๔} สตรีสามัญ

^{๕๑๑} "พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยคำนำนามสตรีเพิ่มเติม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔,"
หน้า ๒๔๒ - ๓.

^{๕๑๒} ม.ล. ปีย์ มาลากุล, เรื่องเดิม, หน้า ๗๕.

^{๕๑๓} "แจ้งความสำนักนายกรัฐมนตรีนเรื่องพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์,"
หน้า ๑๐.

^{๕๑๔} ม.ล. ปีย์ มาลากุล, เรื่องเดิม, หน้า ๗๕.

ผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ยังมิได้สมรสนั้น มิได้มีระเบียบในพระราชกฤษฎีกาครั้งที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๒ ฉบับ จึงนับเป็นข้อแตกต่างจากบทบัญญัติเดิม ผู้เขียนวิทยานิพนธ์เคยแสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวแก่นำนาม "คุณ" ไว้ว่า

... "คุณ" สำหรับตำแหน่งนางกำนัลหรือพนักงานฝ่ายใน ย่อมไม่มีข้อขัดข้องใจแต่อย่างใด แต่ "คุณ" ที่ยังโสด แต่เป็นผู้มีเกียรติได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ชั้นใดก็ตามนั้นผู้ที่ทราบหลักการดี อนุโลมตามระเบียบการเดิมขอใดที่ หรือมีหลักฐานอันใดที่ จะถือปฏิบัติโดยมีพระราชกฤษฎีกาหรือระเบียบข้อบังคับประกาศให้ใช้ ควรแจ้งหรือประกาศเพื่อใ้บรรดาประชาชนสามัญทั้งหลาย ที่ไม่ประสีประสาใดเขาใจใ้โดยบางก็จะได้ใ้เสีย^{๕๕}

เนื่องจากยังไม่มีกฎหมายฉบับใ้มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงหรือยกเลิกพระราชกฤษฎีกาทั้ง ๒ ฉบับดังกล่าวมาแล้ว จึงเกิดปัญหาใ้การใช้คำนำหน้านามสตรีผู้ยังโสด แต่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าจะใ้ใช้คำว่า คุณ นำหน้านามใ้หรือไม่ กองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้มีหนังสือราชการสอบถามไปยัง กองประกาศิต สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เกี่ยวแก่การที่นางสาวรัญจวน อินทรกำแหง ผู้อำนวยการกองการสัมพันธ์ต่างประเทศ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าจะใ้ใช้คำนำหน้าชื่อว่า คุณ หรือ นางสาว ใ้อย่างไรจึงจะเป็นที่ถูกต้องนั้น กองประกาศิต สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ได้มีหนังสือที่ ๑๒๐/๒๕๑๔ ใ้ใ้ใช้คำว่า "นางสาว" นำหน้านามสตรีผู้ใ้ได้รับพระราชทานเครื่องราช-

^{๕๕} รัภาภี กุลสมบุรณ์, " เริ่มแต่ อี-แม่-แม่นาง-อ้าแดง...จนถึง...คุณหญิง-ทานคุณหญิง," จันทร์เกษม, ๕๓ (มีนาคม - เมษายน, ๒๕๑๓), ๖๔.

อิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า^{๕๑๖} พร้อมทั้งยืนยันหลักการตามพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยค่านำนาม
 สตรีเพิ่มเติม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔ ดังนั้นจึงเป็นข้อยกการใ้ค่านำหน้านาม นางสาว
 รัญจวน อินทรกำแหง รวมทั้งบรรดาสตรีโสดผู้นั้นที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 จุลจอมเกล้า ซึ่งต้องยึดถือแนวปฏิบัติตามหนังสือราชการฉบับนี้^{๕๑๗}



^{๕๑๖} กองการประกาศิต สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. หนังสือที่ ๑๒๐/๒๕๑๔.
 ถึงหัวหน้ากองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การใ้ค่านำเนาชื่อของ
 นางสาวรัญจวน อินทรกำแหง, ๖ สิงหาคม ๒๕๑๔.

^{๕๑๗} คู่มือฉบับถ่ายซีร็อกซ์, หน้า ๑๓๖.

ที่ 120/2514

กองประกาศิต สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

6 สิงหาคม 2514

เรื่อง การใช้คำนำหน้าชื่อของนางสาววิญจวน อินทรกำแหง

เรียน หัวหน้ากองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

อ้างถึง หนังสือที่ ศธ.0201/13154 ลงวันที่ 2 สิงหาคม 2514

ตามหนังสือที่อ้างถึง หรือเรื่องนางสาววิญจวน อินทรกำแหง ผู้อำนวยการกองการ
สัมพันธ์ต่างประเทศ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จตุตถ-
จุลจอมเกล้า จะใช้คำนำหน้าชื่อว่า "คุณ" หรือ "นางสาว" อย่างไรจึงจะเป็นที่ถูกต้อง นั้น
ขอเรียนว่าให้ใช้คำว่า "นางสาว" เป็นคำนำหน้าชื่อสตรีที่ได้รับพระราชนานการจตุ-
จอมเกล้าจะใช้คำนำหน้าชื่อ "คุณ" ก็จะต้อง เป็นสตรีที่เป็นนางกำนัลหรือพนักงานเท่านั้น ตามพระราช
กฤษฎีกาว่าด้วยคำนำนามสตรีเพิ่มเติม พ.ศ.2464 ข้อ 1 ซึ่งบัญญัติไว้ว่า "สตรีที่เป็นนางกำนัลหรือ
พนักงาน ถ้าป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่พระยาขึ้นไปอย่าง 1 ให้ใช้คำนำนางกำนัลหรือพนักงานนั้น ๆ ว่า
"คุณ" ตลอดเวลาที่รับราชการตลอดพระ เภทพระคุณหรือดำรงตำแหน่ง เป็นสมาชิกเครื่องราชอิสริยาภรณ์
อยู่ในนั้น"

จึงเรียนมาเพื่อทราบ.

ขอแสดงความนับถือ

(ลงชื่อ) สุวรรณ คาราวงษ์

(นายสุวรรณ คาราวงษ์)

รักษาการในตำแหน่งผู้อำนวยการกองประกาศิต

แผนกอาลักษณ์

สำเนาถูกต้อง.

๕๖๑

ประจำแผนกสารบรรณ.

เกษม / พิมพ์.

นาง ใช้นำหน้านามสตรีได้ ๒ ประการ

ประการแรก ใช้นำหน้านามสตรีผู้มีสามีเป็นบุคคลสามัญไม่มีบรรดาศักดิ์ ให้ใช้คำว่า นาง นำหน้านาม ประกอบกับนามสกุลของสามี ตามความในข้อ ๑ (ข) แห่งพระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี พ.ศ. ๒๔๖๐ ตัวอย่างเช่น "นางม้วน เอกะวัต"^{๕๑๘} เป็นต้น

ประการที่ ๒ ให้คำว่า นาง นำหน้านามของสตรีผู้มีสามีที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่าชั้นพระยาลงมา และให้ใช้ประกอบกับราชทินนามของสามีด้วย ตามความในกฎข้อ ๑ (ค) ดังนี้

(ค) ถ้าสามีเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นต่ำกว่าพระยาลงมา ให้ใช้คำว่า "นาง" เป็นคำนำนาม ประกอบกับราชทินนามของสามี

ตัวอย่าง - เช่นคางว่าสามีเป็นหลวงเอกะวัตวิสิฐ เรียกภรรยาว่า "นางเอกะวัตวิสิฐ" เป็นต้น^{๕๑๙}

นอกจากนี้ สตรีผู้มีสิทธิ์ใช้คำว่า นาง ประกอบราชทินนามของสามีได้ต้องเป็นเอกภรรยาด้วย ส่วนนอกนั้นใช้คำว่านาง ประกอบนามสกุลของสามี (ไม่ใช่ราชทินนาม) ตามกฎข้อ ๓ (ก) แห่งพระราชกฤษฎีกา พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งมีบัญญัติว่า "จะใช้คำว่า "นาง" เป็นคำนำราชทินนามของสามีได้แต่เฉพาะเอกภรรยา ส่วนภรรยาอื่นให้ใช้คำว่า "นาง" นำนามสกุลของสามี"^{๕๒๐}

^{๕๑๘} "พระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี," หน้า ๓๒๗.

^{๕๑๙} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๕๒๐} "พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยคำนำนามสตรีเพิ่มเติม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔," หน้า ๒๔๓.

บรรณศาสตร์ผู้มีสิทธิ์ใช้คำนำหน้านามว่า ท่านผู้หญิง, คุณหญิง และ นาง นั้น ถ้าจะลงนามของตนเองแล้วไม่ต้องมีคำนำนามด้วย หลักการนี้ถือตามกฎหมายข้อที่ ๘ แห่งพระราชกฤษฎีกา พ.ศ. ๒๔๖๐^{๕๒๑} และเมื่อบรรณศาสตร์ท่านเหล่านี้ถึงแก่อสัญกรรม ถึงแก่อนิจกรรม หรือถึงแก่กรรม ผู้จะกล่าวถึงให้ใช้คำนำนามตามฐานาศักดิ์ของสตรีผู้นั้น พร้อมทั้งออกนามตัวกำกับไว้ด้วย เช่น "ท่านผู้หญิงยิ้ม มุขมนตรี, คุณหญิงเนียน เอกะวัตวิสิฐ, นางแนม เอกะวัตวิสิฐ" เป็นต้น หลักการนี้อยู่ในข้อที่ ๔ แห่งพระราชกฤษฎีกา พ.ศ. ๒๔๖๐^{๕๒๒}

คำนำนามสตรีว่า ท่านผู้หญิง, คุณหญิง, คุณ และ นาง (ซึ่งมีสามมีต่ำกว่าชั้นพระลงมา) นั้น ย่อมเป็นคำนำนามที่เป็น "เครื่องหมายชั้นบรรณาศักดิ์"^{๕๒๓} หนึ่งเมื่อข้าราชการ หรือผู้มีบรรณาศักดิ์ สิ้นชีวิต ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องประกอบเกียรติยศศพ เช่น โกศ หรือ หีบ เป็นต้น ในเรื่องตำนานหีบศพบรรณาศักดิ์ ได้กำหนดหีบหลวงสำหรับพระราชทานรองศพข้าราชการโดยชั้นยศบรรณาศักดิ์ มีกำหนดศักดิ์ ๓ ชั้น คือ หีบทอง หีบกุฉิน และหีบเชิงชาย^{๕๒๔} ตัวอย่างเช่น ภรรยาข้าราชการผู้ได้รับ

^{๕๒๑} "พระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรี," หน้า ๓๒๔.

^{๕๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐.

^{๕๒๓} "พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยคำนำนามสตรีเพิ่มเติม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔," หน้า ๒๔๒ - ๓.

^{๕๒๔} กรมพระสมมตอมรพันธุ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมบริพัตรและ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ตำนานพระโกศและหีบศพบรรณาศักดิ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๙๑), หน้า ๑๘.

พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายในชั้นตติยจุลจอมเกล้า และจตุตถจุล-
 จอมเกล้า จะได้รับพระราชทานหีบเชิงชาย^{๕๒๕} หรือบรรดาหม่อมท้าวและภรรยาข้าราชการซึ่งได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ข้าราชการฝ่ายหน้า
 ซึ่งได้รับพระราชทานเครื่องยศ โต๊ะทอง กาทอง เมื่อสิ้นชีวิตก็ได้รับพระราชทานหีบทอง-
 ทราย^{๕๒๖} เป็นต้น ในสมัยปัจจุบันมี หลักเกณฑ์เทียบเกียรติยศพระราชนัดดาพระศพร-
 ราชวงศ์, พระศพและศพพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ รวมทั้งศพข้าราชการและผู้มีเกียรติไว้
 ตัวอย่างเช่น สตรีผู้มีเกียรติที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
 เมื่อสิ้นชีวิต ได้รับพระราชทานโกศแปดเหลี่ยม เป็นเครื่องเกียรติยศ^{๕๒๗} ผู้ได้รับพระราช
 ทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้า ได้รับพระราชทานเครื่องเกียรติยศ คือ หีบ-
 กุดัน^{๕๒๘} ทั้งนี้เป็นต้น ดังนั้นคำว่า นาง, คุณ, คุณหญิง และท่านผู้หญิง ซึ่งเป็นคำนำนาม
 ของบรรดาสตรีที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า และเป็นผู้มีสิทธิใช้
 คำนำนามดังกล่าวนี้ ตามพระราชกฤษฎีกาให้ใช้คำนำนามสตรีในรัชกาลที่ ๖ จึงควรเป็น
 บรรดาศักดิ์ด้วย

^{๕๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑ - ๓.

^{๕๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕ - ๖.

^{๕๒๗} ม.ล. ปีย์ มาลากุล, เรื่องเดิม, หน้า ๕๑.

^{๕๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

องค์ประกอบยศขุนนางไทยเกี่ยวแก่ตำแหน่ง

ตำแหน่ง คือ "ฐานันดรอันเป็นเครื่องกำหนดอำนาจแลหน้าที่ในกระทรวงทบวง การตั้งแทน เป็นเสนาบดี เป็นปลัดทูลฉลอง หรือเป็นเจ้ากรม ปลัดกรม เป็นต้น"^{๕๒๘} ตำแหน่งขุนนางไทยมีมาแต่โบราณ แต่เดิมขุนนางมิได้แบ่งออกเป็นฝ่ายทหารหรือฝ่ายพลเรือน เพราะแม้จะมีบรรดาศักดิ์คือครมหาเสนาบดีทั้ง ๒ ฝ่าย แต่ก็มีปฏิบัติราชการที่ร่วมกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ขรรมนิยมเวลาเข้าเฝ้า พลเรือนเฝ้าฝ่ายขวาของพระมหากษัตริย์ ส่วนทหารนั้นเฝ้าฝ่ายซ้าย ตำแหน่งสมุหนายก และสมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าเสนาบดี คำว่า "สมุห" คือ เจ้าหมู่^{๕๓๐} ส่วนคำว่า เสนาบดีนั้นใช้เรียกตำแหน่ง หรือเป็นส่วนหนึ่งของนามบรรดาศักดิ์ หมายความว่า เป็นแม่ทัพ หรือ Chief of the army ทาไซ้ Minister ไม่^{๕๓๑} Minister ในที่นี้แปลว่า รัฐมนตรี

ตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีทั้งสองนี้ แต่เดิมเป็นหัวหน้าบังคับบัญชาฝ่ายพลเรือน และฝ่ายทหาร เป็นตำแหน่งที่สูงกว่าชั้นจตุสดมภ์ทั้ง ๔ ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

^{๕๒๘} "พระราชบัญญัติระเบียบฐานันดรข้าราชการพลเรือน ร.ศ. ๑๓๐," หน้า

๑๒๘.

^{๕๓๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ขรรมนิยมขุนนางไทยโบราณ,"

หน้า (๓)

^{๕๓๑} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาคำรง-
ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระล้นเกล้าเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๒๓) (พระนคร: โรงพิมพ์สมัยนิยม, ๒๔๕๕),
หน้า ๖๕.

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดระเบียบ
ราชการบริหารแบบกระทรวงทบวงกรมขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๗
ได้มีประกาศพระบรมราชโองการ จัดแบ่งหน้าที่กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงกลาโหม
ขุนนางผู้ดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกมาแต่เดิมนั้น โปรดฯ ให้เรียกว่า
"เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย"^{๕๓๒} มีหน้าที่รักษาราชการภายในพระราชอาณาเขตทั่วไป
ยกเว้นในกรุงเทพมหานครและบรรดาเมืองที่เป็นเขตแขวงกรุงเทพ ซึ่งอยู่ภายใต้ความ
รับผิดชอบของกระทรวงนครบาลในสมัยนั้น ส่วนขุนนางผู้ดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี
ที่สมุหพระกลาโหม โปรดฯ ให้เรียกว่า "เสนาบดีกระทรวงกลาโหม"^{๕๓๓} มีหน้าที่
เป็นคู่กำกับรักษาราชการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องกับทหารบก ทหารเรือ รวมทั้งเครื่องสรรพาวุธ
ยุทธภัณฑ์ ป้อมค่าย คู่อูเรือรบ และพาหนะสำหรับกิจการทหารทั่วไป ผู้ดำรงตำแหน่ง
เสนาบดีทั้ง ๒ กระทรวงนี้มีทั้งขุนนางและบรรดาเจ้านายที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่ง
ตั้งตามพระราชดำริ

ตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ เป็นตำแหน่งขุนนางรองจากตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี
ทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เดิมเรียกว่า เสนาบดีกรมเมือง เสนาบดีกรมวัง เสนาบดีกรมพระคลัง
และเสนาบดีกรมนา ต่อมาในปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศพระบรมราชโองการตั้งตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ กระทรวง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านายและขุนนางให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๓๒} "ประกาศจัดป็นหน้าที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย, * ราชกิจจานุเบกษา,
๑๑ (๒๓ ธันวาคม, ร.ศ. ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๗), ๓๐๗.

^{๕๓๓} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

ต่าง ๆ ตามที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕^{๕๓๕}
ดังนี้

กระทรวงกลาโหม	ผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดี	เจ้าพระยาวิเศษฤทธิ
กระทรวงมหาดไทย	" "	กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
กระทรวงการต่างประเทศ	" "	กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์
กระทรวงคลัง	" "	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักร- พรรดิพงศ์
กระทรวงวัง	" "	กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
กระทรวงนครบาล	" "	กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์
กระทรวงโยธาธิการ	" "	เจ้าฟ้ากรมขุนวิเศษรัตนวงศ์
กระทรวงธรรมการ	" "	พระยาภาสกรวงศ์
กระทรวงเกษตรพาณิชย์การ	" "	พระยาสุรศักดิ์มนตรี
กระทรวงยุติธรรม	" "	พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ
กระทรวงมรุชาธร	" "	กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา
กรมยุทธนาธิการ	ผู้บัญชาการ	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์- วรเดช

นอกจากนั้นยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาสนาบดีทั้งปวงมียศเสมอกัน
มิให้ถือเป็นอัศรมหาเสนาบดี หรือเสนาบดีจตุสดมภ์ ดังที่เคยเป็นมาแต่ก่อน ต่อมาคำว่า
เสนาบดี ได้เปลี่ยนเป็น รัฐมนตรี ในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้า-

^{๕๓๕} "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี," ราชกิจจานุเบกษา, ๕ (๒๔ เมษายน,
ร.ศ. ๑๑๑, พ.ศ. ๒๔๓๕), ๒๕ - ๘.

พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตาม "พระราชบัญญัติเทียบตำแหน่งรัฐมนตรีกับตำแหน่งเสนาบดีแต่ก่อน พุทธศักราช ๒๔๙๕" ซึ่งบัญญัติไว้ว่า "ในพระราชบัญญัติและบทกฎหมายอื่นใดซึ่งประกาศใช้อยู่ในเวลานี้ คำว่า เสนาบดี ให้อ่านเป็นรัฐมนตรี คำที่กล่าวถึงเสนาบดีกระทรวงใด ๆ ใ้หมายความว่ารัฐมนตรีว่าการกระทรวงนั้น ๆ และคำว่า กฎเสนาบดี ให้อ่านเป็น กฎกระทรวง"^{๕๓๕} ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน ฉบับที่ ๒ ขึ้น เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ในพระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้ระบุตำแหน่งข้าราชการพลเรือนไว้ว่า ตำแหน่งข้าราชการพลเรือนนั้นนอกจากจะมีตำแหน่งการเมือง ตำแหน่งสามัญ ตำแหน่งวิสามัญแล้วยังมีตำแหน่งอื่น ๆ อีก ๙ ตำแหน่ง คือ ตำแหน่งเสมียนพนักงาน, ประจำแผนก, หัวหน้าแผนก, หัวหน้ากอง, หัวหน้ากรม, อธิบดี และปลัดกระทรวง ส่วนตำแหน่งที่เรียกชื่ออย่างอื่น ๆ นั้นจะมีกฎ ก.พ. [กฎคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน] กำหนดเทียบกับตำแหน่งทั้ง ๙ ดังกล่าว^{๕๓๖}

ตำแหน่งมหาดเล็ก ตำแหน่งต่าง ๆ ในกรมมหาดเล็กสมัยรัชกาลที่ ๕ มีทั้งหมดรวม ๙ ตำแหน่ง คือ ตำแหน่งผู้บัญชาการกรมมหาดเล็ก, จางวาง, หัวหน้า, นายเวร, จ่า, หม่มแพร, นายรอง และมหาดเล็กพิเศษ^{๕๓๗} นอกจากนั้นยังมีสรวัดมหาดเล็ก และมหาดเล็กยาม อีก ๒ พวก แต่มีใ้คนับเข้าอยู่ในลำดับ ๙ ชั้นดังกล่าว

^{๕๓๕} "พระราชบัญญัติเทียบตำแหน่งรัฐมนตรีกับตำแหน่งเสนาบดีแต่ก่อน พุทธศักราช ๒๔๙๕," ราชกิจจานุเบกษา, ๔๕ (๒๕ ธันวาคม, ๒๔๙๕), ๕๗๘.

^{๕๓๖} "พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน ฉบับที่ ๒," ราชกิจจานุเบกษา, ๕๕ (๙ กันยายน, ๒๔๘๔), ๑๐๕๗ - ๘.

^{๕๓๗} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๒๓.

ตำแหน่งผู้บัญชาการกรมมหาดเล็ก นับเป็นตำแหน่งสูงสุดในกรมมหาดเล็ก ผู้ดำรงตำแหน่งนี้ต้องเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระราชฤทัยให้เป็นผู้บังคับบัญชาการในกรมมหาดเล็ก ในรัชกาลที่ ๕ มิได้เคยไปรบกเกล้าฯ แต่งตั้งผู้ใดนอกจากผู้ที่เคยดำรงตำแหน่งนี้มาครั้งหลังสุด คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ และนับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพระองค์นี้สิ้นพระชนม์ลง ตำแหน่งนี้คงว่างอยู่ตลอดรัชกาล^{๕๓๘}

ตำแหน่ง จางวาง เป็น "ตำแหน่งยศข้าราชการชั้นสูงในกรมมหาดเล็ก, ตำแหน่งผู้กำกับการ, ตำแหน่งหัวหน้าข้าราชการชั้นนายชั้นบรมวงศ์หรือทรงกรม"^{๕๓๙} แต่เดิมตำแหน่งจางวาง เป็นตำแหน่งเหนือหัวหน้าขึ้นไป ต่อมาจางวางมีหน้าที่รับผิดชอบราชการในกรมมหาดเล็ก เป็นต้นว่า แนะนำขนบธรรมเนียมจรรยาวัตรมหาดเล็ก รวบรวมบัญชีระเบียบยศ ระเบียบตำแหน่ง ทะเบียนประวัติของบรรดาข้าราชการในกรมมหาดเล็ก ควบคุมดูแลมหาดเล็ก ๔ ประเภท รวมทั้งบรรดาหัวหน้าและนายเวรทั้งหลาย จัดมหาดเล็กเข้าสมทบรับราชการอยู่ประจำเวรในเวลาเสด็จพระราชดำเนินเป็นการพิเศษ เสนอความดีความชอบแก่บรรดามหาดเล็ก^{๕๔๐} หน้าที่นี้มีหุ่มแพรวพิเศษช่วยทำการอยู่ด้วย

ตำแหน่งนายเวร รองจากตำแหน่งจางวาง หัวหน้า เป็นหัวหน้าควบคุมดูแลมหาดเล็กประจำราชการที่เขาเวรทั้ง ๔ คือ เวรศักดิ์, เวรสิทธิ, เวรฤทธิ และเวรเกษ บรรดานายเวรเหล่านี้มีบรรดาศักดิ์ชั้น หลวง เช่น หลวงศักดิ์ หลวงสิทธิ หลวงฤทธิ และ หลวงเกษ เป็นต้น

^{๕๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๕๓๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓, หน้า ๒๔๗.

^{๕๔๐} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๒๗ - ๘.

ตำแหน่งนายจา "ตำแหน่งบรรดาศักดิ์ในราชการราชสำนัก"^{๕๔๑} และเป็นตำแหน่งนายจาเวรมหาคเล็กทั้ง ๔ เช่น นายจายง, นายจายวด, นายจาเรศ และนายจาร์ง เป็นต้น ตำแหน่งนายจาทั้ง ๔ นี้ เป็นตำแหน่งรองจากนายเวรลงมา^{๕๔๒}

ตำแหน่งหุ้มแพร เป็น "ตำแหน่งยศมหาคเล็ก รองจาลงมา"^{๕๔๓} คำว่า หุ้มแพร นั้น มีผู้สันนิษฐานไว้หลายความหมายว่า เป็นระบายนาคบศึกหุ้มแพรตามชั้นยศ เริ่มด้วย คานบศึกหุ้มผ้าแดงชั้นพลทหาร สูงขึ้นมาคานบศึกหุ้มผ้าแดงมีแผ่นเงินสลักลวดลายรัศมีคานบเป็น บั้ง ๆ ชั้นต่อไปเป็นคานบศึกเงิน ชั้นต่อไปคานบเงินบั้งถมเงิน แล้วจึงถึงคานบศึกกะไหล่ทอง หรือบางครั้งเป็นคานบศึกคร่าบั้งทอง^{๕๔๔} พระมหาเทพกษัตรสมุห อัครมหาคเล็กในรัชกาลที่ ๖ กล่าวว่าได้เคยเห็น เครื่องยศหุ้มแพรมหาคเล็กดังกล่าวนี้ คือเป็นคานบศึกหุ้มแพรสีแดง มีปลอกเงินรัศมีไว้เป็นปล้อง ๆ ที่โกร่งคานมีคำจารึกนามและตำแหน่งไว้ด้วย เช่นที่ นายกวค หุ้มแพร^{๕๔๕} เป็นต้น ตำแหน่งหุ้มแพรนั้นยังมีคำว่า ต้นเชือก และปลายเชือกอีกด้วย ข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาคำวังราชานุภาพ เกี่ยวแก่ คำว่า หุ้มแพรต้นเชือก และปลายเชือกนั้น เข้าใจว่าเป็นมหาคเล็กคู่แค้นกระบวนเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนิน

^{๕๔๑} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๒๔๖.

^{๕๔๒} เรื่องมหาคเล็ก, หน้า ๓๔ - ๕.

^{๕๔๓} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓, หน้า ๕๖๗.

^{๕๔๔} สิริคุคุโต ภิกขุ [จมีนมานิตย่นเรศวร], "รอบเมืองไทย", อนุสรณ์ "ศุกรหัสัน" (พระนคร: โรงพิมพ์มหาภูมิราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๒๔๕.

^{๕๔๕} สัมภาษณ์ พระมหาเทพกษัตรสมุห (เนื่องสาคริก), ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๔.

กระบวนพยุหยาตรา เพื่อรักษาแถวกระบวนแท้ให้เรียบร้อยป้องกันมิให้ผู้คนล่วงล้ำเข้ามาในกระบวนแท้ได้ จึงมีคำเรียกตำแหน่งหุ้มแพรว่า "คนเชือก" "ปลายเชือก"^{๕๔๖} หุ้มแพรปลายเชือกนั้นมีผู้สันนิษฐานว่าคงเป็นหัวหน้าอยู่ปลายเชือกซึ่งอยู่ใกล้พระราชยาน ในสมัยก่อนเวลาเดินกระบวนแท้ของประธานมือเพียงชายพก ไขหัวแม่มือสอดคล้องห่วงเชือกเป็นรายรั้ว ซึ่งคงเรียกต่อมาว่า รั้วกระบวน คือกระบวนมีรั้วเชือกเป็นระยะ ๆ^{๕๔๗}

ตำแหน่ง หุ้มแพร ในทำเนียบศักดิ์นาเคิม^{๕๔๘} มีอยู่ ๑๒ นาย คือ

นายกวด นายขัน นายจัน นายจิต ถือศักดิ์นาคนละ ๕๐๐๐ นอกจากนี้คือ นายสนิจ นายเสนห์ นายเลอาวูท นายสุทจินดา นายไชยขัน นายขรรวิไชย นายพลพัน และนายพลกาย ถือศักดิ์นาคนละ ๔๐๐ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔, รัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ มีการเปลี่ยนแปลงและเพิ่มเติมนามบรรดาศักดิ์ ตำแหน่งหุ้มแพรรวมทั้งสิ้น ๒๐ นาย กล่าวคือ หุ้มแพรเดิม ๑๒ นายนั้น รัชกาลที่ ๔ ทรงเปลี่ยนนามบรรดาศักดิ์บางนาย เช่น นายจัน เป็น นายจัน นายจิตร เปลี่ยนเป็น นายจิต^{๕๔๘} หุ้มแพรอื่น ๆ ที่เปลี่ยนแปลงนามต่อมา คือ นายสุทจินดา เดิม นายสุทจินดา เปลี่ยนเป็น นายสุจินดา นายพลพาย เป็น นายพลพาท เปลี่ยนในรัชกาลที่ ๖^{๕๕๐} ในรัชกาลที่ ๔ ทรงเพิ่มตำแหน่งหุ้มแพรอีกเวอร์ละ ๒ นาย รวมเป็น ๔ นาย คือ

^{๕๔๖} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ... (ภาคที่ ๒๗), หน้า ๔๘.

^{๕๔๗} สิริคุตโต ภิกขุ [จรมันมานิกยน์เรศร์], เรื่องเคิม, หน้า ๒๕๕.

^{๕๔๘} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๒๒๔.

^{๕๔๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, II, หน้า ๑๕๔.

^{๕๕๐} สัมภาษณ์ พระมหาเทพภักตร์สมุท (เนื่อง สาคริก), ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๔.

นายเสนองานประพาส นายสนองราชบรรหาร นายบำเรอบรมมบาท นายบำรุงราชบท-
 มาลัย นายพินัยราชกิจ นายพินิจราชการ นายพิจารพัสสรพกิจ และนายพิจิตรสรพการ^{๕๕๑}
 ตำแหน่งหุ้มแพรตนเชือกนั้น นับว่าเป็นหัวหน้าในบรรดาหุ้มแพรทั้งหลาย มีศักดิ์นามากกว่าหุ้ม-
 แพรสามัญญ์ กล่าวคือ หุ้มแพรตนเชือกถือศักดิ์คนละ ๕๐๐ ไร่ ส่วนหุ้มแพรสามัญญ์นั้นถือศักดิ์-
 นาคคนละ ๔๐๐ ไร่ หุ้มแพรตนเชือกมี ๔ นาย ได้แก่ นายกวด นายชัน นายฉัน และ
 นายชิต หุ้มแพรอื่น ๆ ได้แก่ นายสนธิ นายเสนห์ นายเล่ห์อาวุธ นายสุจินดา นาย-
 พลพาท นายพลพัน นายชัยขรรค์ นายสรพวิชัย และรวมหุ้มแพรที่เพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๔
 อีก ๔ นายดังกล่าวมาแล้ว รวมจำนวนหุ้มแพรทั้งหมด ๒๐ นายด้วยกัน

ตำแหน่งนายรอง เป็นตำแหน่งรองจากชั้น หุ้มแพร ลงมา มีทั้งหมดรวม ๒๐ นาย
 เท่ากับตำแหน่งหุ้มแพร มีนามบรรดาศักดิ์เหมือนตำแหน่งหุ้มแพร แต่ใช้คำนำนามว่า นาย-
 รอง ชั้นต้น เช่น นายรองกวด นายรองชัน นายรองฉัน และนายรองชิต เป็นต้น

ตำแหน่งมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวร^{๕๕๒} เป็นมหาดเล็กที่ยกมาสมทบรวมอยู่ใน
 กรมมหาดเล็ก แต่เดิมมีตำแหน่งดังนี้

จางวาง ๒ ได้แก่ พระยาบำเรอบริรักษ์ และ พระยาภักดีภูบาล^{๕๕๓}
 มีเวร ๔ เวร คือ เวรชัชฎบาล, เวรชาญญุเบสร์, เวรเสนาทรรักษ์ และเวร-
 มหาใจภักดี



^{๕๕๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔,
 I, หน้า ๗๓.

^{๕๕๒} เรื่องมหาดเล็ก, หน้า ๓๘.

^{๕๕๓} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

เวรชิตกษบาล	มี	หัวหมื่น	จมนั้มหาดเล็ก
		นายเวร	หลวงชิตกษบาล
		จ่า	นายจันต
		หมแพรตคนเชือก	นายพิทักษ์ราชา
เวรชาญญาเบศร์	มี	หัวหมื่น	จมนั้เด็กษา
		นายเวร	หลวงชาญญาเบศร์
		จ่า	นายจาจิตรนุกูล
		หมแพรตคนเชือก	นายปริศาราช
เวรเสน่หรั้กษา	มี	หัวหมื่น	จมนั้มหาสุนิห
		นายเวร	หลวงเสน่หรั้กษา
		จ่า	นายจาสรวิชิต
		หมแพรตคนเชือก	นายสุริยาอุช
เวรมหาใจภักดี	มี	หัวหมื่น	จมนั้จิตรเสน่ห
		นายเวร	หลวงมหาใจภักดี
		จ่า	นายจาเนตร
		หมแพรตคนเชือก	นายราชจำนง ^{๕๕๔}

และยังมีหมแพรอีกเวรละ ๔ นาย รวมเป็น ๑๖ นาย^{๕๕๕}

ตำแหน่งมหาดเล็กพิเศษ^{๕๕๖} เป็นตำแหน่งที่ไม่มีสัญญาบัตร ตำแหน่งมหาดเล็ก
พิเศษนี้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นตำแหน่งที่มีสัญญาบัตร^{๕๕๗}

^{๕๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘ - ๙.

^{๕๕๕} สำหรับรายนามบรรดาศักดิ์มหาดเล็กหมแพรฝ่ายพระราชวังบวรนี้ โปรดค
ภาคผนวก, หน้า ๓๗๕.

^{๕๕๖} ฎบที่ ๒, หน้า ๙๑.

^{๕๕๗} สิริคุโต ภิกษุ เจมนั้มนานิตยั้เนตรวิ, เรื่องเคิม, หน้า ๒๙๔.

ตำแหน่งมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ ๒ กรมมหาดเล็กในรัชสมัยนี้นับว่าเป็นกรมอิสระ ไม่ขึ้นต่อกระทรวงวัง และมีหน้าที่รับใช้ใกล้ชิดพระองค์ รวมทั้งปฏิบัติหน้าที่เกี่ยวกับการประกอบเครื่องเสวย จัดและปฏิบัติพระราชพิธีฝ่ายมหาดเล็ก และรักษาพระองค์ในที่รโหฐานด้วย^{๕๕๘} ตำแหน่งมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๒ เริ่มจากชั้นต้นไปมีดังนี้

๑. มหาดเล็กรับใช้ หรือมหาดเล็กชั้นต้น แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า "State Page"^{๕๕๙} มหาดเล็กเหล่านี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลือกลงจากนักเรียนโรงเรียนมหาดเล็กหลวง มีหน้าที่รับใช้ในราชการพิเศษต่าง ๆ ในเวลาปฏิบัติงานพระราชพิธีและในเวลาปกติ เป็นพวกที่ไม่ได้รับพระราชทานเงินเดือน นอกจากได้รับพระราชทานเครื่องแต่งกายสำหรับตำแหน่ง^{๕๖๐} มหาดเล็กชั้นต้นนี้เรียกว่า เด็กชา ชั้นต่อมาเลื่อนเป็น พันเด็กชา จนถึงพันจ่าเด็กชา ซึ่งเทียบยศได้เท่ากับ จานายสิบกองทัพบก^{๕๖๑}

๒. มหาดเล็กสำรอง เลื่อนจาก พันจ่าเด็กชา ขึ้นมา มียศเทียบว่าที่นายร้อยตรีกองทัพบก^{๕๖๒} เป็นชั้นสัญญาบัตร

๓. มหาดเล็กพิเศษ ชั้นสัญญาบัตร ยศเทียบชั้นนายร้อยตรี^{๕๖๓}

^{๕๕๘} สัมภาษณ์ พระมหาเทพกษัตรสมุห (เนื่อง สาคกริก), ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๔.

^{๕๕๙} "ประกาศตั้งตำแหน่งมหาดเล็กรับใช้," ราชกิจจานุเบกษา, ๓๒ (๓ ตุลาคม, ๒๔๕๘), ๒๔๘.

^{๕๖๐} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๕๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๘.

^{๕๖๒} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๕๖๓} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

๔. นายรองหุ้มแพร ๒๐ ตำแหน่งเทียบยศเท่านายร้อยโท^{๕๖๔}

๕. หุ้มแพร ๒๐ ตำแหน่ง เทียบยศเท่านายร้อยเอก^{๕๖๕}

บรรดาคำแห่งมหาดเล็กดังกล่าวมานี้ อยู่ในบังคับบัญชาของจางวางผู้รั้งฉึกชอบ
ในราชการกรมมหาดเล็ก

องค์ประกอบยศขุนนางไทยเกี่ยวแก่ตราประจำตำแหน่ง

ตราประจำตำแหน่งราชการตามหน้าที่ นับเป็นองค์ประกอบยศขุนนางไทยเป็น
ลำดับที่ ๔ เพราะตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงแต่ครั้งโบราณมาจะต้องมีตราประจำตำแหน่ง
คือ คดวงตรา สำหรับประทับแทนการลงนามด้วยลายมือเป็นสำคัญในหนังสือสั่งราชการตาม
หน้าที่ สำหรับดวงตราต้องประจำอยู่กับตำแหน่งเปลี่ยนแปลงไม่ได้^{๕๖๖} ในสมัยกรุงศรีอยุธยา
มีกฎหมายพระธรรมนูญ ซึ่งบัญญัติขึ้นเมื่อปีมหาศักราช ๑๕๕๕ [พ.ศ. ๒๑๙๖] ตรงกับแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง^{๕๖๗} และในทำเนียบพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและนาทหาร
ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ระบุให้เสนาบดีใช้ตราหลวงได้บางตำแหน่ง^{๕๖๘}

^{๕๖๔} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๕๖๕} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๕๖๖} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (ภาคที่ ๒๔) (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๕๕), หน้า ๓๘.

^{๕๖๗} กฎหมายตราสามดวง, I, หน้า ๑๙๒ - ๕๖, "พระธรรมนูญ".

^{๕๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๔ - ๕๑.

ตัวอย่างเช่น ตราประจำตำแหน่งอัศวมहाเสนาบดีที่สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมนั้นใช้ตราพระราชสีห์และตราพระคชสีห์^{๕๖๔} ในหน้าที่ทางการศาล หรืออัญเชิญพระบรมราชโองการสั่งให้ข้าราชการผู้มีความชอบไปรั้งเมือง หรือไปครองบรรดาหัวเมืองทั้งหลายที่เป็นเมืองขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาจักรี สมุหนายก หรือเจ้าพระยามหาเสนาบดี สมุหพระกลาโหม ดังนี้ เป็นต้น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศตราสำหรับตำแหน่ง เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งระบุถึงตราประจำตำแหน่งเสนาบดีไว้ว่า

ตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงแต่ก่อนมา ย่อมมีตราประจำตำแหน่งทุกกระทรวง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระราชบัญญัติเพิ่มเติมตำแหน่งเสนาบดีขึ้นอีก เสนาบดีที่โปรดไหยกใหม่ยังหาไม่มีตราสำหรับตำแหน่งไม่

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดี ซึ่งยังไม่มีตราสำหรับตำแหน่งนั้นถือตราสำหรับตำแหน่ง^{๕๗๐}

ขุนนางไทย หรือที่ต่อมาเรียกว่า ข้าราชการ นั้น มีระเบียบฐานันดร ๓ อย่าง คือ ยศ บรรดาศักดิ์ และตำแหน่ง อันเป็นระเบียบตามพระราชบัญญัติ^{๕๗๑} ส่วนองค์ประกอบยศขุนนางไทยแต่โบราณนั้น ย่อมประกอบด้วย บรรดาศักดิ์ นามบรรดาศักดิ์หรือราชทินนาม ตำแหน่ง และดวงตราหรือตราประจำตำแหน่งหน้าที่ราชการ รวม ๔ ประการดังกล่าวมาแล้ว สมัยต่อมาได้มีวิวัฒนาการโดยลำดับเพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัย.

^{๕๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓ - ๗.

^{๕๗๐} "ประกาศตราสำหรับตำแหน่ง," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๑ (๒๗ มกราคม, ร.ศ. ๑๑๓, พ.ศ. ๒๔๓๗), ๓๕๗ - ๘.

^{๕๗๑} "พระราชบัญญัติระเบียบฐานันดรข้าราชการฝ่ายพลเรือน ร.ศ. ๑๓๐," หน้า ๑๒๖.